

AJALOO LINE AJAKIRI

Nr. 2

ESIMENE AASTAKÄIK

1922

TOIMETUS:

P. TREIBERG

PEATOIMETAJA

P. BAUMAN

A. R. CEDERBERG

H. SEPP

O. MIRKA-LEINBOCK

H. MORA

K. ZIMMERMANN

Sisu.

Mõned kriitilised märkused uuema kirjanduse kohta läti Hendriku üle. *H. Oldekop.*

Richard Hausmann arheoloogina. *A. M. Tallgren.*

Bismarck ja Wilhelm II uute hallikate valgustusel. *P. Treiberg.*

Vene vangide jutustus Erastvere lahingust 30. detsembril 1701.

Keiser Aleksander I eestikeelne kuulutus Napoleoni sõjakäigu puhul Venemaale 1812. a.

Ülevaade Põhjamaade ajaloolise kirjanduse kohta aastail 1914—1921. *A. R. Cederberg.*

Varia.

Mõned kriitilised märkused uuema kirjanduse kohta läti Hendriku üle.

Silmapaistev on uuesti ärganud huvi eesti ajaloo vanema aja-järgu ja tema tähtsama kronisti vastu. Mitte ainult Tartu ülikoolis pole kroonika mitmeti käsitatud viimastel semestritel — lugu on koguni sarnane ka Riias, läti ülikoolis, kus kroonika sõelumine ka ülikooli õpekavasse ülesvõetud. Ja seda täie põhjusega: mitte ainult arusaadavalt uuesti ärganud rahvuslik-poliitilise huvi pärast; ajajärk, mil kroonika pikemat aega teaduslike huvide keskkohal seisis, on juba nii kaugel, et tõepoolest aeg tulnud on teema harutamiseks uute vaadete all. Küll on ju ka pärastpoole kroonika harutamine edasi kestnud — aga ainult teatud sihis. Kui me pilgu heidame uuemale kirjandusele läti Hendriku üle, siis näeme, et ta tegemist teeb peasjaliselt autori isikuga. Vaatame lähemalt selle uurimise viimaseid toodanguid — et lõpuks küsida, missugune kaugemaleulatav väärtus nendes uurimistes peitub.

Kui meelde tuletada seisukorda, millesse jõudnud väline kriitika läti Hendriku kohta, siis oleme seni enam-vähem selgusele jõudnud kroonika tekkimise aja ja tekkimise koha üle — küllalt vähemalt, et neid andmeid hallika sisemiseks hindamiseks ära kasutada. Palju mitterahuloldavamas seisukorras on küsimus kroonika autorist. Kuivõrra tähtis see küsimus ka kroonika sise-mise väärtuse äramääramiseks, pole vast tarvis siin lähemalt põhjendada. Autori individualiteedi tähtsuse rõhutamine on ju Niebuhrist ja Rankest peale saanud üldiseks ütluseks igas metoo-dilises õperaamatus. — Aga just siin, selles küsimuses kobame veel täiesti pimeduses või, pigemini öeldud, on asi veel täiesti liikvel. See kõlab vast üllatavalt — aga, et selles veenduda, jätkub vist, kui pilgu heidame senistele töödele kroonika autori üle

kuni viimase selletaolise tööni — Fr. v. Keussleri uurimuseni selle küsimuse kohta ¹⁾).

Vaielus selle küsimuse üle algas juba 180 aasta eest Joh. Daniel Gruber (kroonika esimene väljaandja), kes kroonikas ettetuleva ütelse ²⁾ põhjal kronisti isikus nägi läti preestrit Hendrikut. Samal arvamisel on ka pärastised kroonika väljaandjad Joh. Gottfried Arndt, A. Hansen ja üksikasjalise põhjendusega Wilh. Arndt — kui ainult tähtsamaid nimesid nimetada. Nendel vaadetel põhjeneb ka eesti nimetus „läti Hendrik“ (Jung, Villem Reimann j. t.) Niisamuti ka parem vene töö meie kronisti üle, Kiprianovitshi sulest ³⁾).

Kergesti võib arusaada, kuivõrra tähtis on see vaatekoht kroonika autori isiku hindamisel ja otsustamisel tema kirjelduste üle sündmustest ja oludest sel rahvuslikult nii kirjul maal. Tema mõlemapoolne erapoolikkus sakslaste ja lätlaste kasuks oleks selle oletuse juures vastuvaidlemata: lätlaste poole hoiaks ta tõulise ühtekuuluvuse tunde lõttu, sakslaste poole aga, sest et nad ristiisu kandjad (et meie kronist vaimulikust seisusest, selle üle vähemalt on kõik samal arvamisel ⁴⁾).

Nii mõistetakse ühelt poolt kroonika autori isikut ja rahvust. Sellele risti vastu käib teine väide. Möödunud aastasaja 60-test aastatest saadik on kohalikus ajalookirjanduses ikka järjekindlamalt arvamine avalikuks tulnud, et kronist mitte lätlane polnud, vaid sakslane: ses suhtes on põhjanevad ise-

¹⁾ „Die Nationalität des Chronisten Heinrich v. Lettland (Heinrich v. Lon) u. sein Lebensgang“ von Friedrich v. Keussler. Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte u. Altertumskunde zu Riga. Riga 1914—21.

²⁾ Henrici chronicon Lyvoniae, ex recensione Vilh. Arndt. Hannoverae 1874: XVI, 3. (Allpool tsiteer. Chr.).

³⁾ Ливонская хроника Генриха Латыша. Н. Я. Киприановичъ (Сборникъ Учено-Литературнаго Общества при Имп. Юрь. Унив. Томъ VI. 1903) ja Keussleri vastus selle peale „Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft“ 1905.

⁴⁾ Kronisti ja preestri „Henricus de Lettis“ samastamisest ei maksa siin mitte rääkida: Hanseni ja Hildebrandi üksikasjaliste uurimiste järel oleks see asjata kordumine. Kõrvalekalduvad arvamisid, mis mõnelt poolt avaldatud (J. Jürgens ja G. Truussmann „Записки русск. отд. Арх. об. V, 2 ja VII, 2), on nii vähe põhjendatud, et nende arvamisete harutamise üle arune oleks.

äraniis Paul Jordani, Hildebrandi ja Pabsti harutused. (Nende arvamistel põhjeneb ka saksa suuremate käsiraamatute vaatekoht — Wattenbach, Dahlmann-Waitz ja Meister'i „Grundriss der Geschichtswissenschaft“ I, 7. Ja „Allgemeine deutsche Biographie“ vastav artikkel on koguni Hildebrandi sulest). Viimasena on seda teooriat arendanud Fr. v. Keussler ja lähemalt katsunud põhjendada omas mullu avaldatud töös. Ta püüab täiendada Hildebrandi poolt jäetud mulku ja ehitada täielist silda kronisti Hendriku ja Saksamaa vahel. Väljaminek H. Buschi suusõnalisest ütelsest II balti ajaloolaste päeval a. 1912, väidab Keussler, et meie kronist keegi muu ei ole, kui saksa preester Heinrich v. Lon, Westfalist pärit. (Kelle nimi meil teada kahest kaas-aegsest dokumendist). Oma aluseks on Keussler selle juures G. Berkholz'i harutuse võtnud, kes juba 36 aasta eest katse teinud läti Hendriku isikut dokumentide kaudu kindlaks teha ja nimelt teda arvas ära tundvat papendorfi preestri isikus — „plebanus Henricus de papendorpe“ — kes siis veel vähemalt 32 aastat pärast kroonika kirjutamist elanud oleks. Aga see Keussleri katse on vaevalt rahuloldav.

Mis puutub nüüd eriti Berkholzisse¹⁾, kelle oletuse ju Keussler oma harutuste aluseks võtab, siis paistab ju võimalik olevat 1259. a. dokumendi (milles Henricus de papendorpe annab oma tõenduse vanast maajagamisest piiskopi ja ordu vahel) ühendusse seada 1224. a. maajagamisega²⁾. Sest kohanimede tühtelangemine ja sama järjekord on siiski liig silmapaistvad — ehk küll 1224. a. dokumendi tunnistajate seas ükski preester Henricus ei esine (kui teda mitte arvata tähtsuseta tunnistajate sabas „alii quam plures³⁾“). — Aga palju see lõpuks ütleb? Maajagamise lühike mainimine kroonikas endas a. 1224 ei paku mingit võrdluspunkti. Berkholz arvab nüüd, et preester Henricus,

1) Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- u. Kurlands XIII Bd. Riga 1886: 1) Urkunden des Rigaschen Capitel-Archives in der Fürstlich Czartoryskischen Bibliothek zu Krakau. Von M. Perlbach. 2) Vermischte Bemerkungen zu der vorstehenden Mittheilung Dr. Perlbachs. Von G. Berkholz.

2) Liv-, Est- u. Curländisches Urkundenbuch I, 70. (Pärast — Liv. U. B.).

3) cf. A. v. Transehe-Roseneck: Jahrbuch für Genealogie, Heraldik u. Sphragistik 1899. p. 4, märkus 2.

kes Tolova jagamisel kui piiskopi volimees esineb, mitte nii tähtsuseti oma kaaslaste seas ei olnud; ja elav huvi, mis kroonikas kõigi alama astme missionitegelaste vastu nähtavale tuleb, lubavat vaevalt uskuda, et ta terve kroonika ulatuses nimetamata oleks jäänud. Kroonikas leiame aga ainult ühe preestri Hendriku — ja nimelt autori enda. Sellepärast olla väga tõenäoline, et 1259. a. Henricus ja meie kronist üks ja sama isik on. — See ongi kõik tõestus. Kas nüüd selle peale võimalik (nagu Böhthführ selle üllatava leiduse mulje all oma lahkumiskõnes Berkholzi auks tegi) seda oletust ülistada, kui väga usaldusväärilist ja peaaegu kahtlemata kindlat? — Berkholz peab ju ennast piirama omis harutustes ainult üldmõtetega ja need üldmõtted ei jutusta meile mitte liiga palju. Esiteks ei või ju tunnistaja Henrici tähtsus mitte väga suur olla, kui ta (mida Berkholz ise tähele paneb) oma kroonika lõpetamise järele midagi paremat ei mõista peale hakata — kui silmuksid püüda! Ja palju tähtsamaidki kaastöölisi missionipõllul on kronist nimetamata jätnud¹⁾. Et kroonika autor silmapaistva huviga missionitööd ja tegelasi jälgib, on küll kindel, aga tema sõnumite puuduliku iseloomu tõttu võime vaevalt kindlasti loota papendorfi lihtsat preestrit nende väheste alamate preestrite seas leida. Kroonika mainib nimepidi umbes 10 preestrit: võime kindel olla, et neid palju rohkem oli, kes aastast aastasse missiooni teenistuses seisid — siin, selles rahvuse poolest nii kirjul maal²⁾. Ja nimi Henricus ei olnud ju kunagi Saksa maal iseäraliselt haruldane. Kogu see Berkholzi teooria jääb ainult meeldivaks oletuseks ja pole mitte „peaaegu kahtlemata kindel“, nagu autor arvab. Teada on ju, et sama papendorfi preester veel kord dokumentides esineb: a. 1234 kutsutakse ta rooma paavsti poolt tunnistajana välja³⁾. Aga kas see meie kronist Hendrik on, seda meie ei tea. Kui nüüd sellesama

¹⁾ näit. Livl. U. B. I, 58.

²⁾ näit. Livl. U. B. I, Nr. 34, 50, 51. Niisamuti Chr. XII, 5; XIII, I, XIV, 4 ja mujal.

³⁾ Hildebrand „Livonica vornehmlich aus dem vatikanischen Archiv“ 1887: Nr. 21, § 53 ja märkus.

Arbusov: Jahrb. für Genealogie, Her. u. Sph. 1901.

Berkholzi teooria peale Keussler oma järgneva oletuse ehitab, (kronist Hendrik — papendorfi Heinrichus — Heinrich v. Lon), siis ei tohi meie silmist lasta, et Berkholzi eeldus ise veel kindlamat alust vajab: järgnevad konstruktsioonid ei tee ehitust mitte püsivamaks.

Keussler on katsunud kronisti Hendriku samastada preestri Heinrich v. Lon'iga. Ta on palju vaeva näinud, et selle preestri isikut kindlaks teha, kes meile ainult kahest dokumendist tuttav, kus ta tunnistajana esineb: 1) ja 2). Väljaantud on esimene dokument piiskopp Alberti poolt Saksamaal — Kappenbergis, Westfalis, teine — ta äraolekul Liivimaal. Lähemalt käsitada mõlemat dokumenti ja nendes nimetatud preestrit Heinrich v. Loni ja aadlisoo v. Loni liikmeid viiks meid liig kaugele ja oleks vast ka üleliigne. Ei ole selge, mis meid õigustaks ühte seada Heinrich v. Papendorfi (tunnistajat ja piiskopi volinikku a. 1224) ja preestrit Heinrich v. Loni (tunnistajat 1210. a. Kappenbergis Westfalis ja 1211/12 Liivimaal). Kappenbergi dokument ei seisa ülepea mitte ühenduses teistega, dokumendid aastatest 1211/12 ja 1224 — ainult väga pealiskaudses (niivõrra kui nad mõlemad tegemist teevad maajagamisega). Tunnistajad 1224. a. ja kahes teises dokumendis on sootu teised. v. Keussleri tõendamisviis ex silentio ei rahulda meid. — Papendorfi Heinrichist teame me ainult niipalju, et ta a. 1234 ka Riia piiskoppkonna preester on³⁾. Veel vähem teame Heinrich v. Lon'ist. Keussler ise näitab raskusi, kui nime jatku „von Lon“ mõlemas dokumendis seletada sugunimena. Ta tahabki Buschi seletuse asemele (et Heinrichus de Lon pärit on

1) Liv. U. B. I, Nr. 56 (aga esineb siin kui „Heinricus sacerdos de Lon“: cf. selle vastu Arbusov „Jahrbuch für Genealogie etc.“ 1901, p. 59). Päev ja aastaarv, mis Liv. U. B. leidub, on Mettigi poolt parandatud 21. dets. 1210. a. peale („Mitteilungen etc.“ XII, p. 529.): võrdle Bruiningk ja Busch „Livländische Güterurkunden“ Nr. 3. (Riga 1908).

2) Liv. U. B. I, Nr. 23 (tunnistaja „Heinricus sacerdos de Lon“) — aastal 1211 või 1212.

3) „plebanus Rig. dioc.“ — cf. Hildebrand „Livonica vornehmlich aus dem vatikanischen Archiv“ 1887, Nr. 21, § 53 ja märkus; Arbusov „Jahrbuch für Genealogie etc.“ 1901.

Lon'ide aadlisoost) pigemini teise seletuse anda, et see preester Heinrich von Lon'ide maadest pärit. Kaasaegsete dokumentide keeleharjumused lubavad selle seletuse; veel rohkem vast aga teise — et nad tunnistaja tegevuse sel maaalal ära määravad (nii kui Keussler ise mööda minnes mainib). Kui „Heinricus sacerdos de Lon“ üks ja seesama isik oleks Orlamünde krahvi Alberti kaplaaniga¹⁾, siis langeks igatahes iga võimalus ära tema samastamiseks läti preestri Hendrikuga. Aga kergem oleks siis arusaadavaks teha selle Heinrich von Loni Liivimaal olekut — ühenduses krahv Alberti ristisõidu töotusega, mida ta mitu aastat enne täidesaatmist (a. 1217) oma ümbruskonnaga annud²⁾. Kuigi see nii oleks — kas ei ole mitte tõenäolisem, et Heinrich von Lon a. 1211 piiskopp Alberti kihutustöö mõjul näit. Ratzeburgi ja Verdeni piiskoppidega ja paljude teistega (Chr. XIV, 4 ja XV, 2) ristisõitjatega Liivimaale tulnud?

Veel vähem rahuldab Keussleri katse Heinrich von Lon'i samastada kronistiga. Tema tõendamisviis on siin jällegi vana — ex silentio. Et läti Hendriku mõistatuslikku Kappenbergis (Westfalis) viibimist 21. dets. 1210. a. seletada, saadetakse teda kevadel 1210. a. ühes piiskopp Albertiga Saksamaale, sealt — võib olla — Rooma ja sealt — niisamuti võib olla — kas paavsti bullade kandjana 1210/11 talvel maanteed mööda üle Preisimaa Liivimaale või järgmisel suvel ühes piiskopiga laevateed mööda. Õigustatuks seda väita arwab Keussler selle asjaolu tõttu, et kronist sel vaheajal ennast ei nimeta kroonikas; ja vast ka kroonika ühe lause psühholoogilise tõlgitsemise läbi³⁾: nimelt märkust, et terve rahvas rõõmuga ja pisarsilmil paavsti sõnumitoojatele vastu läinud, võiks tõlgitseda isikliku mälestusega, kui Hendrik ise nende sõnumitoojate seas oli. Selle vastu võiks õigusega ette tuua, et kronist oma olemasolemisest sagedasti küllalt ka mujal vaikib; ja et terve vaheaja kirjeldused

¹⁾ Urkundenbuch des Bistums Lübeck I, 26 ja 28; Schleswig-Holstein-Lauenburgische Urkunden u. Regesten I, Nr. 297 ja 313 (Keussleri järele tsiteeritud).

²⁾ cf. Livl. Urk. B. I, 39 ja Chr. XXI, I ja Pabsti märkus.

³⁾ Chr. XV, 2.

— sel ajal kus piiskopp Albert Saksamaal viibis — ka elavad küllalt on. Näit. on kurelaste pealetungimine Riia peale oma kujukate detailidega nii elavalt kirjeldatud, nagu seda vast ainult pealtvaataja või osavõtja võiks teha. Ja teiseks on Keussler kahe silma vahele jätnud asjaolu, mis kronisti Hendriku oletatud Saksamaa reisu täiesti võimatuks teeb. Nimelt — et kronist just piiskopi äraoleku ajal jällegi oma isikust räägib!

Kurelaste pealetungimise ajal on ta ise ka Riias¹⁾: „cives autem et fratres milicie . . . cum clericis et mulieribus omnes ad arma confugiunt . . . Quidam eciam ex nostris habentes apud se claviculos ferreos tridentes, proiecerunt eos in via qua exercitus veniebat. Et cum de civibus quidam ad pugnam viriliter accederunt et plures ex hostibus sub tabulis suis stantes occiderunt, in reditu super claviculos ipsos ceciderunt, et quidam ex ipsis occisi sunt et alii ad nos evaserunt“. Siin on viimane lause „ja teised põgenesid meie juurde“ nii selge kui seda aina soovida võib. Kroonika autor tarvitab sõna „nos“ alati õieti, s. t. paljuses, kus ta ise kaasa arvatud²⁾. Hildebrand on küll kat sunud Hanseni täpipealset „nos“ tõlgitsemist veidi pehmemdada ja talle veidi laiemat mõistet anda, aga ka kohad Chr. XIV, 10; X, 15; XXV, 2; XXIII, 9 piiravad ainult teatavas mõttes Hanseni väidet, XIV, 10: „et pervenit verbum in plescekowe, qui tunc erant nobiscum pacem habentes, et venit maxima turba Ruthenorum nostris in auxilium“ on ühenduses selle aasta sõjakirjeldustega ja räägiks just kronisti isikliku kaastegevuse poolt. Ebamäärasemat ilmet kannab X, 15, aga ka selle koha võiks Hanseni järele tõlkida, kui eeldada, et Hendrik õpi lasena preestrit Alobrandi saatnud. XXV, 2 on sõnal küll väga veniv tähendus — aga selles päätükis on Kiprianowitsh võõra kaastöö äia tunnud³⁾. XXIII, 9 üle räägime allpool.

1) Chr. XIV, 5.

2) Hildebrand „Die Chronik Heinrichs v. Lettland“, Exkurs II.; Hansen „Origines Livoniae“, Einleitung, p. 16; Pabst „Heinrich's v. Lettland Livländische Chronik“ p. 127, Anm. 18 ja p. 111, Anm. 12.

3) Киприановичъ „Ливонская хроника Генриха Латыша“ p. 207, märkus 2.

Aga ka siis, kui Hildebrandi kitsendused vastu võtta¹⁾, ei muuda see päätükk XIV tõlgitsemist. Ta on nii selge kui võimalik ja temast on seni ka ikka nii aru saadud, et kronist ise sündmuste juures viibinud²⁾. Keussler oleks pidanud siin vähemalt katset tegema nende väidete ümberlukkamiseks. Nüüd ei tea, kas ta teisel arvamisel, kui näit. Hildebrand (et kronist oma ligioleku äkilise „nos“ga paljastab) või Pabst (kes kronisti ligiolekust Riia sündmuste ajal 1210. a. räägib) — või on siin tegemist lihtsa eksitusega?

Aga kui see ka nii oleks, ei või tõsiselt võtta kronisti Hendriku Saksamaal viibimist, Kappenbergis 21. dets. 1210. a. Piiskopp Albert ise pöörab Liivimaale tagasi alles järgmisel suvel; paavsti bullad 20. oktoobrist 1210, mis maad kaudu üle Preisi-maa Liivimaale saadetud, jõuavad küll juba talvel Liivimaale. Aga märkusest³⁾ „et terve rahvas rõõmuga ja pisarsilmil sõnumitoojatele vastu läinud“ võiks juba ennemini Hendriku kui ühe nendest Riias mahajäetutest rõõmu välja lugeda (kui juba tahtakse seda lühikest lauset nii pigistada). Oletus, et kronist sügisel otseteed Kappenbergi sõitnud, et seal tunnistaja olla asjas, millega temal meie teada mitte vähematki tegemist ei ole, ja sealt sõnumitoojana otseteed tagasi pöörata, on aga juba liig võõrastav.

Et Busch ja Keussler tähelepanekut juhtinud preestri „Heinricus de Lon“ peale, on ju tänuväärt küllalt: meie huvi on sellega pöördunud jälle ühele piiskopp Alberti kaastöolistest, ühele nendest paljudest, kes Liivimaale voolanud piiskopi väsimata ristosajajutluste mõjul. Aga selles „Heinricus de Lon“ liivi kroonika kirjutajat — läti Hendrikku — näha, selleks puudub meil vähemgi põhjus.

Tahaks siin lõpuks veel ühele asjaolule tähelepanekut juhtida. Tõestus, millele Fr. v. Keussler nii suurt rõhku paneb: et kui „Heinricus de Lon“ Saksamaalt pärit (ses asjas

1) Võrdle Hildebrand, p. 166, märkus 1; seal juhib ta tähelepanu ka „nos“ ja „ego“ — „meie“ ja „mina“ vahetusele.

2) Pabst, p. 127, märkus 18.

3) Chr. XV, 2.

on Keussleri väited tõenäolised küllalt) ja kui teda samastada kronisti Hendrikuga, siis ta igal tingimisel sakslane on olnud, see katse positiivselt tõestada, et kroonika kirjutaja sakslane peab olnud olema, ei ole mitte õnnestanud. Selle vastu räägib ju peale muude sisemiste põhjuste juba ainult asjaolu, et kronist Liivimaal viibib, kuna „Heinricus de Lon“ Kapenbergis dokumendile alla kirjutab. Võiks koguni kahjatseda, et Keussler oma „Heinricus de Lon'i“ elustamisega teatud viisil Berkholzi oletuse Papendorfi preestrit on nõrgendanud. — Aga oma kirjatüki algul peatab Keussler ka negatiivsete argumentide juures, mis Jordani, Hildebrandi ja Pabsti ajast saadik kronisti Hendriku läti rahvuse vastu ja saksa rahvuse poolt ette toodud, ja püüab neid täiendada. Meie ei taha siin seda vana tülüküsimust mitte otsustada. Need mõned kriitilised täiendused, mis pärastised uurimised Hildebrandi tuntud tööle lisaks toonud (Berkholz, ka Kiprianowitsh) näitavad, et küllalt veel välist tööd ära teha tuleb, enne kui täie kindlusega kroonika sisemisele harutusele saab asuda. Keussleri väide viib meid jällegi meie harutuste lähtekohani tagasi. Tõepoolest, kirjanduse käsitlemine läti Hendriku üle on päris keskajalooline teema: kirjanduse pealtnäha nii suurest rohkusest hoolimata on ta sisuliselt siiski piiratud ja vanad ja samad väited korduvad väsimata. Ja kehvast materjalist tuleb siis korduvalt midagi uut välja pigistada. Tülüküsimusega, mis pealtvaadates otsustatud, — läti Hindreku rahvusest, teeb ju nüüd tegemist Keussler oma viimases töös — ehk ta küll a. 1905 omas vastukirjas Kiprianowitshile¹⁾ ise vaidlused lõpetatuks kuulutas. Nüüd ei või aga tema viimast katset läti Hendriku saksa rahvust positiivselt selgeks teha õnnestanuks lugeda. Pakub vast teatud huvi, kui nüüd veel pilgu heidame nendele väidetele, mis tema arvates sootuks ära keelavad kronisti lätlaseks pidada. Viiks liig kaugele, kui tahaksime tervet küsimust harutada. Piirame ennast nende väidetega, mis selles viimases töös tähtsamatena rõhutatud.

Väide, et „de Lettis“ keelelistel põhjustel milgi tingimisel Hendriku arvatava läti sugupära aluseks seada ei saa, on

1) Sitzungsberichte der Gel. Estn. Gesellschaft 1905, p. 57.

küll juba vana. Aga küsitav on, kas teda tõepoolest otsustatuks võib lugeda. Pärast Jordani, Hildebrandi, Pabsti on Wilh. Arndt just vastupidisele otsusele jõudnud¹⁾ ja tema kained harutused (mida Kiprianowitsh pärast veel täiendada püüdnud) ei kaalu mitte vähem kui teiste veidi kasuistlikud väited. Kui viimastega ühineda ja lauset „de Lettis“ mitte otsustavana vastu võtta, jääb ikkagi võimalus, et kroonika kirjutaja lätlane olnud. Tõestuse kohustus — onus probandi — mida ühelt poolt nõutakse, lasub just niisamuti ka teisel poolel. Ei tohi ju mitte unustada, et kronist ise täieväärilistest kaastöölistest räägib, kes kohalikust rahvast pärit preestritena võidurikka kiriku teenistuses seisis. Muidugi — a priori otsustades — paistab tõenäolisem olevat, et kui kiriku peaedustajad Liivimaal sakslased olid, siis ka kiriku võidu kirjeldaja sakslane oleks pidanud olema. Aga kronisti teatud parteilisus, mis tervest kroonikast läbi käib, ei ole ju asjata uurijaid mõtlema pannud. Kas siis aga läti keele võimalik mõju ka kroonika ladinakeelele mõjunud — seda peaks meile Hendriku läti rahvuse poolehoidjad alles selgeks tegema²⁾. Vastandiks valitseva arvamisele (Wattenbach, Dahlmann-Waitz, Meister) peame toonitama, et küsimus seni otsustatud pole.

Seda ei lükka ümber ka Chr. XXIII, 9, millele Keussler mitmel kohal tähelepanekut juhtinud.

Lause käib järgmiselt: „Meist langesid kaks (teisend: kaks sakslast), ja lätlastest kaks, Russini vend ja Drivalde vend Astiger vest, noor krahv piiskopi perest ja üks hertsogi rüütel“³⁾ Võerastav chiasmus lause teisel poolel pakub teatud raskusi; enne Keusslerit ei ole aga keegi iseäralist rahvuslikku värvi kronisti üteluses märganud. Selle peale võiks ainult tulla, kui lauset kõigist eelmisest kirjeldusest eraldada ja nii isoleerituna

¹⁾ Heinr. Chr. Lyv. in rec. Arndt, p. XVI. XVII.

²⁾ Võrdle viimane märkus Киприановичъ „Лив. хрон. etc.“ p. 200, märkus 2. Selle vastu cf. v. Sievers „Die Lettenburg Autine etc.“ Riga 1878.

³⁾ Chr. XXIII, 9. „Ex nostris vero ceciderunt duo, et ex Letthis duo, frater Russini et frater Drivalde de Astigero, comes iuvenis de familia episcopi milesque ducis unus;“ (Var. „duo Theutonici“ näitaks veel selgemini, et „nostri“ siin üldmõttes tarvitatud).

uurimise alla võtta. Terves eelkäivas sõjakirjelduses muutub see kahtluse all olev asesõna „meie“ oma tähenduse — kord laiema, kord kitsama, paljust ära tähendades, millesse ikka kaasa arvatud ka kronist. (Tuletan siin Hanseni meelde). Niisamuti kui terves eelkäivas palas tuleks ka lauses „ex nostris vero ceciderunt...“ sõna „noster“ vast kõige paremini puhtsõnaliselt võtta. Terves selles sõjakirjelduses harjulaste vastu teeb Hendrik küll vahet üksikute väesalkade vahel — ordurüütlite salk, piiskopi meeste salk Theodorichi all ja hertsog Albrecht „nende vanem“, liivlaste, eestlaste ja lätlaste salgad. Aga sõna „meie“ tähendus vaheldub vahet pidamata selles kirjelduses. Kord tähendab ta nähtavasti tervet kristlaste väge (Hendrik ühte arvatud); kord ühendatud sakslaste ja lätlaste keskmist salka; kord eelväge; kord jälle — kas sakslasi, kes kronistiga ühes võitluse alganud või vastuoksa just lätlasi ühes Hendrikuga. Järgmine kirjeldus, kus „meie“ (kes esimesed lahinguväljal) just vastandina seatud sakslastele (kes veel kaugel seljataga ja ükshaaval appi tõttavad), on ju üldiselt tuntud. Aga sellest, kui ka tervest kirjeldusest ei sa kindlat rahvuslikku vahetegemist välja lugeda. Niisamuti ka mitte lõpplauset „ex nostris vero ceciderunt duo...“¹⁾. Meie meelest jääb maksma Hildebrandi otsus²⁾, et kronist ei XXIII, 9 ei ka mujal ennast otsekohe sakslaseks ei nimeta.

Lõpetame seega selle uuema katse harutamise läti Hendriku isiku kohta, katse, mis tõestada püüdis, et meie kronist saksa soost preester on olnud. Ja lõpetame ta küsimusmargiga. Et ta nüüd vastuoksa tingimata lätlane oleks olnud, ei ole sellega muidugi mitte öeldud. Positiivne vastuväide selle vastu on küll äpardanud. Aga võimalus jääb siiski alles. Non liquet — niisuguse ajutise lahendusega peame ka ses küsimuses rahule jäämal. Ebamääraseid võimalusi pakub ju meile läti Hendriku kriitika veel mitmeid. Ühe niisugustest meeldivatest

1) Chr. XXIII 9.; Pabsti märkused sama päätüki kohta; Keussler: „Der Ausgang der ersten russischen Herrschaft in den gegenwärtigen Ostseeprovinzen im XIII Jh.“ 1897, „Sitzungsberichte der Gel. Estn. Ges.“ 1905, „Sitzungsberichte der Ges. für Gesch. u. Alt. zu Riga“ 1914/21; Киприановичъ „Ливонская хроника Генриха Латыша“.

2) Hildebrand, p. 166.

võimalustest pakub meile ka G. Berkholzi eeldus papendorfi preestrist. Tõepoolest ei ole ta sugugi mitte ühenduses Fr. v. Keussleri pärasise konstruktsiooniga ja oleks iseenesest mõeldav. Aga ta ei lahenda ka täbarat küsimust, kuidas täita pika aja-järgu kroonika ilmumisest kuni a. 1259 (mil, Berkholzi eelduse järele, kronist oma elupäevade lõpul veel viimase elu-märgi annud). Mispärast katkeb kroonika nii äkiliselt — peale värsket uuesti algamist viimases XXX päätükis? Silmusid püüda võib küll toitev elukutse olla, aga see seletus ei rahulda siiski mitte täieliselt. Hildebrandi väitega¹⁾, et kroonika lõpu-list ja ümargust kaju kannab, ei sa mitte täielise rahuldusega peri olla; seda võiks ainult, kui ta XXIX päätükiga lõpeks. Aga nüüd võiks küll peaaegu mõtte peale tulla, et kroonika suurem osa eriti Eesti valdamisest huvitatud²⁾. Uuesti, värskes jõuga algav võitluste kirjeldus jätab küsimuse lahtiseks, mis-pärast järgnevad sündmused (piiskopp Alberti surm; Dünamünde kloostri rüüstamine ja hävitamine ja konvendi tapmine; järgnevad võitlused; Balduin v. Alna tegevus j. n. e.) puudu-tamata jäetud? — Nagu näha, on küllalt küsimusi, mis se-nine läti Hendriku kroonika käsitlemine ei ole lahendanud. Eriti viimaste aastate kirjandus, mis eeskätt tegemist teinud liivi algusaja kronistiga — eeskätt biograafilisest küljest. Aga kas need uurimised siis asjatud? Või umbteele sattunud? Vastus sellele küsimusele nõuaks aga artikli oma ette.

H. Oldekop.

1) Hildebrand, p. 39.

2) cf. J. Luiga „Läti Hendriku kroonika kriitika“ (Eesti kirjandus, 1922 nr. 4) ja sama autori eelmised palad „Eesti kirjanduses“. — Kirjutuste seeria pole veel mitte lõppenud; on vast parem autori väidete lõpulisel põhjendusel ära oodata, enne kui nendega kriitiliselt tegemist teha.

Richard Hausmann arheoloogina.

Kui Richard Hausmann aastat 30 tagasi enda pühendas Baltimaa arheoloogiale, algas meil selles teaduses uus ajajärk.

Nagu igalpool, olid ka Baltimaal esimesed teerajajad arheoloogilisel alal asjaarmastajad, kodumaa uurijad selle sõna kõige laiemas mõttes, kes muu seas tundsid huvi ka muinasleidude vastu, neid pildistasid, korjasid ja osalt ka kaugeleulatavate spekulatiivsete juurdluste objektiks võtsid. Need asjaarmastajad olid sagedasti õieti energilised polihistorikud, nagu A. V. Hupel, või jälle romantikud, nagu C. O. v. Gyllenschmidt. Veel 30-ais aastates „Inlandi“ ümber kujunenud rühmal puudus teaduslik arheoloogiline koolitus. Isegi Kruse ehitas samal ajajärgul oma uhke „Anastasis der Waräger“ enam spekulatiivsetele harutustele kui kindlale materjalile. Siiski peab mõönma, et meie teadus sel ajal kõikjal, isegi Skandinaavias, oli nii noor, et veel puudusid õiged meetodid ja järjelikult ka töötamistehtavad. Kõige vanemad teaduslikud muinsusuurijad tegid tegemist numismaatikaga, nagu meil A. H. Hansen, või jälle etnograafia, lingvistika ja teiste piiriteadustega.

Teadusliku arheoloogilise ajajärgu elas Baltimaa — sel ajal ja veel hiljemini ei või veel rääkida Eestist ja Lätist, kui kultuurilisist üksusist — küll enne Hausmanni prof. C. Grevingkiga üle. Grevingk oli geniaalne isik laiade perspektiividega, uurija, kes loodusteadustelt arheoloogiasse siirdunud, süstemaatik, kes saavutas eriti balti kiviaja uurimisel väärtuslikud tulemused. 1865. aastast peale kui Grevingk oma töö balti kiviaja üle avaldas, kuni surmani 1887. aastal oli ta balti arheoloogias tsentraalne kuju. Kuid ta polnud siiski spetsialist-arheoloog, ja tema surma aastal oli põld suuremalt jaolt kultiveerimata: puu-

du sid kataloogid muuseumides, kui kirjuid Hartmanni ja Hanseni omi mitte arvesse võtta, muuseumid ise olid väiksed ja korraldamata, puudusid peaaegu täieliselt tarvitamiskõlbulised väljakaevamised ja muinsuste inventarisatsiooni polnud olemas, tähtsusetud kiviaja kollektsioonid teadagi väljaarvatud.

Ka Hausmann oli arheoloogias võhik, kuid ta oli uurija ja teadusmees nagu seda oli Grevingk. Tema eriala oli ajalugu, ja kui ta sellest küljest lähenes arheoloogiale, pöördus ta tähelepanu loomulikult metallajajärgule, milles domineerib ajalooline, mitte aga loodusteadline meetod. Nii puutub tema tööala väga väiksel määral Grevingki omaga kokku. Võimalik, et Grevingk omas asja kohta laiemad väljavaated, kuid siiski on Hausmanni tähtsus balti arheoloogia arenemisel vastuvaidlematult suurem kui Grevingki.

Teatavasti oli Hausmanni õigeks õpetajaks sel alal, mil ta 50-aastasena alles esimesi samme astus, õpetatud kunstajaloolane prof. Loeschke: temalt sai Hausmann tõuke uueks tegevuseks, temalt omandas ta väljakaevamismetoodid, õppis tundma arheoloogia väljavaated ja ülesanded. See on Hausmanni teene, et nüüd Tartu, aga mitte Riig, jäi balti arheoloogilise uurimise keskkohaks. 90-date aastate algupoolel võttis Hausmann mõned väiksemad kaevamised Kärilas, Vaetsas, Truutamõisas ja Santenis ette, mille tõttu ta kohtadel tutvunes mitmesuguste liikumata muinasjäänustega. Hiljemini kaevas ta peaaegu igal aastal peaaegselt matusepaiku rauaajast (Pajusi, Kambja, Kuude, Unipiha, Kanavere, Alatskivi, Vaivara, Eievere) aga ka ühes maalinnas (Tubrilinn Ridalas) ja ka paljudes ajaloolistes poolpaganalistes matusepaikades („Kabelimäed“), milliseid ta ühes kirjatükis Õpetatud Eesti Seltsi „Sitzungsberichtes“ hiilgavalt iseloomustas. Kui mitte arvesse võtta mõnd väiksemat Leoschke kaevamist, siis võib rahulikult ütelda, et R. Hausmann oli Eestimaal esimene spetsialist-kaevaja. Ta sai aru observatsioonide tähtsusest, ja kuigi paljudes asjades täpsemad vaatlused puuduvad, ei või temale siiski selles mingit etteheidet teha: Hausmann ei olnud mingisugust täielist koolitust saanud, kuid oli hoolas ja korralik, seistes kõrgemal kui tema eelkäijad ja kaas-aeglased Eestimaal. Teadusliku vastutuse tundega on seletatav,

et ta lõpu tegi asjaarmastajate poolt ettevõetud diletantlikele massilistele kaevamistele, mis omal ajal küll tarvilised võisid olla.

Kaevamised olid siiski ainult üks osa Hausmanni arheoloogilisest tegevusest. Tema ülesandeks oli ka kogude kordaseadmine, huvi äratamine ja materjali tõeline ümbertöötamine, uurimine ise. Nagu alati ja kõikjal, kus järjekestvus puudub, uus uurija sunnitud on tutvunema olemasoleva materjaliga, et teaduse seisukorra üle selgusele jõuda, nii oli lugu ka Hausmanniga. Osalt seisis see külg Hausmannile eriliselt lähedal. Balti ajalooteadlasena tundis ta huvi oma uurimisaine ajaloo vastu ja avaldas selle kohta väikse orienteeriva artikli X. vene arheoloogilise kongressi töödes (Riias 1896. a.). Hiljemini käsitas ta eri artiklites krahv Sieversi ja mõne teise varema asjaarmastaja, näit. ülemaalmnimetatud Gyllenschmidti tegevust. Küttähtis see külg tema tegevusest ka ei olnud, praktilisi tagajärgi andis see siiski väga vähe: oli ju korjamis- ja veel enam avaldamistegevus enne Hausmanni alles algatmel.

Tähtsam ja palju tulemusrikkam oli selle tõttu Hausmanni töö muuseumide organiseerimisel. Tema kõige suuremaks teeneks tuleb arvata muuseumide kogude korraldamise ja katalogiseerimise, mille tõttu need kogud hilisemaile uurijaile kaduma ei läinud. Ma mõtlen siin eeskätt Eesti Õpetatud Seltsi kogusid, rikkaid, kuid õieti kaootilises seisukorras alalhoitud Sieverskollektsioone niinimetatud Liivimaa kiviridadehaudadest. Hausmann uuris Sieversi joonistusi, plaane ja märkusi, proovis asjad järgi, kirjutas summaarse kataloogi, kinnitas asjad tahvlite külge ja seadis nad ilusasti korda. Tema eeskujuga järgi käidi hilisemate leidude puhul mitte ainult Tartus, vaid ka Tallinnas, Pärnus, Paides ja arvatavasti ka Viljandis. Igalpool, kus leidis topograafilis-antikvaarilisi kollektsioone, oli Hausmann nõuandva vanameistrina tegev. Ta mõjus avalikule arvamisele ja kutsus mõisaomanikke üles vanu mälestusmärke kaitsema. Mitme ütluse põhjal „Eesti Kirjanduses“ võib oletada, et Hausmann ka eestlaste poolt täit hindamist leidis ja mitte ainult kui autoriteet, vaid ka kui omamaalane. Arusaadavasti oli tema mõju rahvale ometi väga väike, ja sellega on seletatav, et üks üliväga tähtis

materjalikorjamise külg, nimelt liikumata muinasjäänuste registreerimine ei leidnud Hausmannis ergutajat.

Juhtiva jõuna balti arheoloogia ajal astus Hausmann eriti üles 1896. aastal ühenduses väga virgutava X. ülevenemaalise arheoloogilise kongressiga, mis sel aastal Riias ära peeti. Organiseerijaks oli küll Moskva Arheoloogia-Selts ja algatajaks sel alal suurte teenetega krahvinna Uvarova, kuid kohapealse töö, millest suurel määral rippus kongressi kordaminek, tegi Hausmann ühes oma kaasabilistega ära. Selle kongressi ajaks ilmusid arheoloogiline bibliograafia Anton Buchholzi poolt, kaks arheoloogilist kaarti J. Sitskalt ja Hausmannilt endalt kapitaalne töö — 34 tabeliga varustatud nimekiri balti muinsuste üle, mis Riia kongressil olid välja pandud. Raamatus leidis õieti põhjalik sissejuhatus, milles Hausmann selge ja korraliku ülevaate andis balti muinsusuurimise tulemuste ja ülesannete kohta. Peale selle väljapaistva töö kirjutas Hausmann veel teise raamatu „Revaler Litterärische Gesellschafti“ jaoks, nimelt „Grabfunde aus Estland“. See kirjeldav teos Jõhvi, Viru-Nigula ja Väike-Maarja matusepaikade kohta oli Riia kongressile pühendatud. Kongressil endal pidas Hausmann veel kaks kõnet, nende seas ülemaalmnimetatud ettekande balti muinsusuurimise ajaloo üle.

Hausmann ei õppinud mitte ainult kodumaalisi muuseumetundma, vaid võttis arvele Baltimaasse puutuva materjali ka kaugemais mais, võõrastes muuseumides — Moskvast, Peterburis, Berliinis, Dresdenis, Londonis, Kopenhagenis, Soomes — ja pidas selle tõttu kirjavahetust võõraste teadusmeeste ja muuseumihoidjatega. Niiviisi sai ta välismaal spetsialistide ringkonnis kõikjal tuttavaks ja oli nii sellepärast kui ka eriti oma kirjatööde tõttu kõrgesti austatud kui autoriteet iseäranis Põhja-Euroopas ja Venemaal. Õige teadusmehena oli ta teadlik oma piiratud erialast. Välja arvatud üks artikkel Odessa sõlgedest, mida ta lühikest aega Odessas professoriks olles uuris, käsitas ta ainult temale hästi tuttavat balti materjali. Siingi oli tema erialaks rauaaeg, peaaegselt vanem. Kui mitte arvesse võtta ülevaateid, milles kiviaega käsitatakse pealegi õieti mööda minnes, kirjutas ta kiviaja kohta ainult kaks väiksemat kirjatükki, nimelt haualeidudest. Puudulikud leidised pronksajast katologi-

seeris ta küll, kuid ei võtnud neid erilise uurimise alla, ja lõpuliselt oleks see ka ilmaaegne või isegi täitsa võimatu olnud.

Rauaajale pühendas ta aga mitmed väiksemad tööd, ja neist võib näha, kuidas ta ühes oma ülesannetega areneb, kuidas ta pilk tüüpide kohta ikka kindlamaks saab, kuidas ta juurdlused muutuvad ikka selgemaks ja mitmekülgsemaks, kuna ta isandaks saanud oma materjali üle. Pikk ja tähtis sissejuhatus Riia näituse kataloogis sisaldab veel vigu ja moodustab ennemini materjali geograafilis-ajaloolise gruppeerimise kui tüüpide uurimise. Samast aastast pärit töö Eestimaa haualeidude kohta on selles suhtes ka veel õieti nõrk, kuigi kahtlemata parem samalaadilisist vanemaist Grevingki, Sieversi ja Viskovatovi monograafiaist. Aga hilisem arheoloogilise uurimise ülevaade 1908. aasta I Balti ajaloolastepäeva töis sisaldab juba palju avaramad väljavaated, kuigi Hausmann oma ajaloolise koolituse tõttu kunagi tüpoloogiks ei saanud. Et ta siiski täiesti teadlik oli vormide tähtsusest, näitab kõige selgemini tema välja- paistev uurimus ülihuvitava hõbedase Tartu Kärkla peiduleiu kohta, mille ta 1914. aastal avaldas koguteoses „Baltische Studien“.

Kui tahetaks kindlaks määrata Hausmanni tõeline koht Balti ja — siin võiksim juba ütelda — Eesti arheoloogias, siis tahaksin ma väita, et Hausmann, kes ei võinud kasutada tüpoloogilist uurimismetoodi, oli esimene korralik koguja ja muuseumimaterjali korraldaja, esimene, kes sellele materjalile õige koha kätte näitis üldises arheoloogias. Ta oli tubli ja korralik töömes, aga ei mingi ilmavallutaja. Ta oli enam, palju enam kui temalt võis nõuda, ja tema töödele võib edasi ehitada. Ja lõppude lõpuks ongi see kõige suurem kuulsus, millist uurija võib endale soovida.

Hausmanni surma järgi algas Eestile uus ajajärk, aeg täis käärivat tööhimu ja elu. Ka eelajaloolise arheoloogia alal on nüüd tegevuses uued jõud, noored üliõpilased, kes kahtlemata mõne aasta jooksul alusmüürid kindlamini rajavad, maapinna muinsused ja muuseumimaterjali hästi loetlevad ja niiviisi tagavad uurimise edasikestmise tulevikus. Ja nende läbi elab Hausmanni töö edasi. Ta võib rahulikult ütelda: non omnis moriar!

A. M. Tallgren.

Bismarck ja Wilhelm II uute hallikate valgustusel.

Viimaste, meile lähedalseisvate aastakümnete teaduslik uurimine pakub ajaloolasele suuri, sagedasti ülepääsematuid raskusi. Et arhiivid suletud ja juhtivate tegelaste memuaarid alles avaldamata, liigub uurija pahatihti ainult oletuste vallas ja langeb, objektiivseteks vaatlusteks tarvilise perspektiivi puududes, kergesti pinnapealseesse publitsistikasse: „see on rändamine ürgmetsas arvrikaste väätkasvudega ja takistatud väljavaadetega“ (Kjellén). Ainult suured sotsiaalpoliitilised pöörded, mil seni valitsenud süsteemid varisevad jäädavalt ajalukku, toovad asjasse parandust. Avanevad arhiivid, seni varjatud tõsiasjad pääsevad päevavalgele ja uurijad saavad võimaluse tungida sise- ja välispoliitika saladuslikesse müsteeriumidesse.

Ka saksa revolutsioon 1918. aastal ühenduses vene riigipöördega eelmisel aastal tõi kõige uuema aja uurijaile mõnedki hõlbustused. Eriti pääsis Bismarcki langemise küsimus uute rikkalikkude materjalide tõttu surnud punktilt liikuma. Saksa keiserriigi ajaloo dramaatilisim sündmus — vana elutarga raudkantsleri tagandamine noore keisri Wilhelm II poolt — tõmbas nüüd, keiserriik kokku varisenud, endisest suuremal määral endale mitte ainult patenteeritud ajaloolaste, vaid ka üldse haritud publikumi tähelepanu. Katkise küna juures kurvalt mõtiskelles, hakati otsima Saksamaa katastroofi süüdlasi, seati üles küsimus: millised isikud, millised asutused, millised nähtusteseeriad põhjustasid saksa võimu äkilise langemise. Bismarcki tagandamise ajal seisis Saksamaa rahvusvaheliselt oma vägevuse tipul, Wilhelmi ajajärgul algab aga „Stromwechsel“, mis ilmasõja ajal lõpeb Saksamaa isolatsiooniga ja sellele järgneva paratamatu katastroofiga. Kas ei olnud selles eestkätt süüdi Wilhelm II ja tema süsteem või õigemini süsteemitus? Nii tekib püüe võrrelda Bis-

marcki ja tema järglase poliitikat saksa riigi ja rahva eluliste huvide rahuldamise seisukohalt ja raudkantsleri langemise küsimus omandab teadusliku, teoreetilise huvi kõrval ka suure elulise, aktuaalse tähenduse.

Terve rida uusi ajaloolisi materjaale annab Bismarcki ja Wilhelm II kokkupõrke uurimiseks omakord tõuget. Avaldatakse mitmed salalepingud, kirjavahetused tähtsate ajalooliste isikute vahel (näit. Wilhelmi kirjad Nikolai II-sele), välisriikide saadikute aruanded Berliini sündmusist (tähtsamad — Austria ja Belgia saadikute omad) j. n. e., ilmub palju uusi memuaare, millistest Bismarcki enda „Mõtete ja mälestuste“ III anne teadagi endale pärib esimese koha. Kõik need materjaalid on saksa keisririigi ajaloo uurimisel ja üldse nüüdisaja rahvusvaheliste suhete keeruliste umbsõlmede harutamisel ajalooteadlastele tähtsaks toeks ja valgustavad uutelt seisukohtadelt ka Bismarck-Wilhelmi küsimust. Iseäranis tähtis hallikas Bismarcki poliitika hindamiseks on tema „poliitilise testamendi“ — „Mõtted ja mälestused“ — III anne, mis pikkade vaieluste ja ajalehtede poleemika järgi (Bismarcki määramise põhjal ei tohtinud Cotta kirjastus, käsikirja omanik, III-dat annet Vilhelm II eluajal avaldada) lõpuks mineval aastal ilmus. Küll ei saa raudkantsleri pro domo sua kirjutatud memuaare igas suhtes usaldusväärilise hallikana võtta: kained ja asjalikud seletused vahelduvad selles töös lehekülgedega täis sapist ironiat, mil Bismarck oma vastastele pilke ja vihkamise mälestussambad püstitab. Nagu eelmisedki memuaaride osad on Wilhelm II ajale pühendatud kolmas anne — „eine wunder-same Mischung abgeklärter politischer Weisheit und ungebändigter persönlicher Empfindung“¹⁾. Uhke kauaaegses diplomaatilises ja riiklikus tegevuses omandatud kogemustele, teadlik oma teenetest saksa suurriigi loomisel, vaatleb ja hindab Bismarck noore Wilhelmi tegevust ja püüdeid vana elukogenud tšegelase üleolekuga või isegi riigitüürilt ülekohtuselt kõrvaldatud, oma iseteadvuses sügavasti haavatud eneseaustaja, kangekaelse vanamehe erapoolikusega. Kuid just selle tõttu pääsemegi Bismarckile kui inimesele lähemale ja saame aru sellest suurest

1) Friedjung: Das Zeitalter des Imperialismus I, lhk. 135.

vastolust, mis tema mõtte- ja tundeilma lahutas noore tulipea-
keisri omast.

Lahkumine kud keisri ja kantsleri vahel tekkisid nii välis-
kui ka sisepoliitika alal. Sellepärast lubatagu kõigepealt teha
mõned äärmärkused Bismarcki diplomaatia ja tema sisepoliitilise
süsteemi kohta. Saksa keisririigi asutamine a. 1871 põhjus-
tas suured muutused senises riikide süsteemis ja lõi Euroopa
mändril uue välispoliitilise konstellatsiooni: nüüd moodustab
poliitiliselt ühinenud saksa rahvas õieti tugeva jõuüksuse Euroopa-
pas ja mängib välispoliitikas (kõige pealt Berliini kongressi
ajal) juhtivat osa. Kuid see äkiline tõus toob endaga uued
hädaohud kaasa ja loob võidurikka Saksamaa ümber vaenuliku
õhkkonna. Vägev saksa riik oli juba oma olemasoluga teistele
hädaohtlik. Eestkätt ihkab alandatud, nõrgestatud ja senise he-
gemoonia kaotanud Prantsusmaa ainult kohast momenti kätte-
maksuks ja on valmis ükskõik kellega liitu astuma, et aga tõus-
vale Saksamaale surmahoobi anda. Prantsuse revanche'i mõte —
le feu sacré de la revanche — saab siit peale saksa diplomaa-
tia juhi, Bismarcki süsteemis alaliseks teguriks, „nagu mägi sil-
mapiiril, millele peab kohanema ja mida võimata kõrvaldada“¹⁾.
Ka Venemaa oli otsekohesema südamega preisi Hohenzollernitele
kui saksa suurriigi keisrile oma sõpruse kinkinud. Saksamaa
seisukorda raskendab tuntavasti maa geograafiline seisend Kesk-
Europas igasse külge avatud, pikkade kaitsepiiridega, kus kõikjal
miljonid täägid otsekui polaarses suunas saksa riigi tsent-
rumi poole sihitud.

Sellest Saksamaa saatuslikust nõrkusest saab Bismarck
siiski diplomaadiliste abinõudega üle. Kõige pealt rõhutab ta
nüüd ikka ja alati saksa rahuarmastust. Saksamaa olla küllas-
tunud, satureeritud ja taotella kõige pealt üldist rahu Euroopas.
Ainult rumalus ja pahatahtlik valelikkus võida kõnelda Saksa
agressiivsusest, kusjuures rumalus rohkem vene, valelikkus —
prantsuse algupära olla²⁾. Kõigil Saksamaa naabritel olla soo-
vid, mis ainult sõja abil teostatavad, ainuüksi saksa keiser-

1) Kjellén: Dreibund und Dreiverband, lhk. 14.

2) Bismarck: Gedanken und Erinnerungen II, 253.

riik on omaga rahul ega ihalda uusi territooriume. Saksamaa vastu sihitud vaenulisi koalitsioone kartes — „cauchemar des coalitions“ ei olla Bismarcki öösetigi rahulikult magada lasknud¹⁾ — püüdis ettevaatlik ja osav raudkantsler vastastele ette jõuda ja asutas ise aastail pärast Saksa-Prantsuse sõda palavikulise agarusega liite. Kui tema armsamast plaanist, „kolmekeisriliidust“ (Saksa-Vene-Austria), Vene ja Austria vastolude tõttu asja ei saanud, asutab ta 1879. aastal Saksa-Austria kaksikliidu, millest 3 aastat hiljemini Itaalia juurdetulekuga Euroopa välispoliitika tähtsam tegur, kolmikliit, välja kasvab. Omades defensiivse iselaadi (nicht eine Erwerbsgenossenschaft, sondern eine Versicherungsgesellschaft!), seadis kolmikliit enda eesmärgiks „suurendada üldise rahu tagatise ja kindlustada monarhistlikku põhimõtet“²⁾. Samal ajal lähenes Bismarck Inglismaale, et kolmikliidu merihuvidele sellelt saarriigilt Prantsusmaa vastu kaitse kindlustada³⁾ ja Inglise-Prantsuse vastolusid koloniaalpoliitikas kasutades Saksamaale tasa ja targu asumaid omandada⁴⁾. Kõige selle juures püsib Bismarck arvamisel, et tee Berliinist Peterburi peab vabaks jääma ja et „traat Venemaa ja Saksamaa vahel ei tohi katkeda“. Hoolimata oma sõprusest vene vaenlastega, Inglise ja Austriaga, hoiab la heanaaberlikud suhted Venemaaga alal ja jätab viimasele oma liitlase Austria kahjuks Lähemas Idas tegevusvabaduse⁵⁾. 1887. aastal teeb Bismarck isegi Venemaaga 3 aasta peale salajase lepingu, mille põhjal kumbki pool kohustub jääma heatahtlikult erapooletuks, kui mõni kolmas riik teisele neist kallale tungib (n. n. Rückversicherungsvertrag⁶⁾). Kui sõbralikud suhted Rumeeniaga ja Hispaaniaaga juurde lisada, siis selgub, millise keerulise ja peene koa-

1) Bismarck: op. cit. II, 224, 233.

2) vaata: Kjellén: op. cit. lhk. 33 sqq., Hashagen: Umriss der Weltpolitik I, lhk. 27 sqq., Reventlow: Deutschlands auswärtige Politik, lhk. 9—18.

3) Hamman: Der missverstandene Bismarck, lhk. 19 sqq.

4) Hashagen: op. cit., 45—49.

5) cf. Bismarck: op. cit., II, 263, 265, III, 92.

6) vaata lähemalt: Kjellén 36 sqq., Hashagen 55 sqq., Friedjung 106 sqq., Reventlow 18—26.

litsioonide süsteemi abil Bismarck saavutas oma eesmärgi — isoleerida kättemaksuhimuline Prantsusmaa ja kindlustada Saksa-
maale rahuliku sisemise edenemise võimalused. Sellepärast võis
ta 80-nda aastate lõpul rahuliku südamega tulevikku vaadata:
ta ei tarvitsenud iseäranis karta ei Prantsusmaal kasvavat revan-
chismi liikumist (kindral Boulanger' avantüür) ega Vene pansla-
vismi kärarikkaid laiutamispüüdeid.

Bismarcki diplomaatia hiilgavad omadused — seisukorra
reaalne hindamine, kaine arusaamine olevaist jõusuhetest ja
osav kohanemine neile — ei avaldu samal määral tema sisepoli-
iitikas. Riigi sisemisel kindlustamisel peab Bismarck peasjali-
selt monarhistlikke traditsioone silmas, näeb uues riigihoo-
nes kõige pealt vürstide kokkuleppe tulemust ja kaldub rahvaedus-
tust, riigipäeva, ignoreerima. Palju peavalu sünnitab talle ül-
dine valimisõigus, mille ta vastukaaluna partikularistlikele
püüetele riigi loomisel oli sisse seadnud. Ikka kindlamaks muu-
tub temas veene, et see „Nürnberger Spielzeug“ sakslastele üle-
arune toredus on, mis esimesel parajal juhusel tuleb tagasi võtta.
Bismarcki püüe sisepoliitilisi keerdsõlmi toore jõu abil läbi rai-
uda ilmeneb kõige drastilisemalt võitluses sotsiaaldemokraatiaga.
Kuulus „sotsialistide seadus“ (1878. aastal esimest korda vastu
võetud, pärast mitmel korral uuendatud) hävitas selle partei
organisatsioonid ja surus terve liikumise põranda alla¹⁾. Bis-
marcki arvates võis riik sotsialistide vastu ainult enesekaitse
seisukorras olla, kus kõik abinõud vastase hävitamiseks luba-
tud²⁾. Et tagakiusamiste läbi äritatud töölistemasse riigiga ära
lepitada, paneb Bismarck tööliste kinnitamisele (haiguste, õnne-
tute juhtumiste ja vanaduse vastu) aluse, lootes sellega töölisi oma
juhtidest võõrutada ja kindlate materjaalsete sidemetega riigi
külge köita. Kuid ei „Peitsche“ ega „Zuckerbrot“ ei aita: pro-
letaariaat jääb lõpuni raudkantsleri vihaseks vastaseks ja kviteer-
ib kõike head-halba sellega, et ta valimistel ikka suuremal ar-
vul oma hääled annab vihatud parteile. Hoolimatu läbimurd-

1) vaata lähemalt: Mehring: Geschichte der deutschen Sozialdemo-
kratie, IV, passim.

2) Die Sozialdemokratie muss „als innere Kriegs- und Macht-, nicht
als Rechtsfrage angesehen werden“. Bismarck, op. cit., III, 42.

mise poliitika tõi Bismarckile ka kodanlistest ringkonnist palju vastaseid, kellega tal järelejätmatut võitlust tuli pidada. Rahulolematuse despoodialise „konfliktministri“ süsteemiga levib Saksamaal ikka enam seda mõõda, kuid uus noor põlv uute veenete ja vaadetega astub vana riigiloomise ajajärgu sugupõlve asemele.

Sellesse uude sugupõlve kuulus ka 1888. a. troonile astunud Wilhelm II. Omandanud kodanlise kasvatusena, jäi Wilhelm II siiski täisvereliseks Hohenzollerniks liialdatud ettekujutusega monarhi võimu täiusest ja müstilise usuga oma keisrikrooni jumalikusse põlvenemisse: oma eelkäija Friedrich Wilhelm IV eeskujul tundis ta ennast otsekui Juudi ülempreestri olevat, kes ükski õigustatud eesriide taha kõige pühamasse paika astuma¹⁾. Püsimatult ja rahutu vaimuga ekspansiivne sangviinik, ei tahtnud Wilhelm oma vanaisa jälgedes käies lihtsaks suure kantsleri varjuks jääda²⁾, seda enam, et ta ise omas terve hulga, kuigi läbi mõtlematuid ja küpsematuid, ideid kultuur-, sotsiaal- ja majanduspoliitika alal ja tundis elavat tarvet oma rusikamärgid ellu sisse lüüa. Selle vastu oli vana, 74-aastane Bismarck oma võimuga ja ainuvalitseja seisukohaga riigis niivõrra kokku kasvanud, et ta end milgi viisil noore, kogemusteta³⁾ valitseja tahtmise alla ei tahtnud painutada (kuigi ta ise vastupidist väidab⁴⁾). Troonile astudes leidis Wilhelm Bismarcki kindlakujulise süsteemi ees, kus tema ideedel ja püüetel kohta polnud: kõik ministrid, ametnikud olid eestkätt võimsa kantsleri kreatuurid, allusid kõige pealt temale. 29-aastane tormiline, kõrgete ebamääraste püüetega ja haiguseni kuulsushimuline, au- ja võimuahne keiser erines kaine, reaalse, maise mõtlemisviisiga riigiloojast igas asjas, peale ühe — tahtmise võimutseda⁵⁾. Ta tundis tungi maha raputada selle masendava koorma, millisena raudkantsleri autoriteet ja võim kõigil lasus⁶⁾, saada „ise oma kantsleriks“ ja

1) Bismarck: op. cit., III, 127.

2) Bismarck: op. cit., III, 24, 35, 43. Schüssler: Bismarcks Sturz, 185.

3) Bismarck: 2, 5, 36, 131.

4) Bismarck: op. cit., III, 80.

5) Schüssler: op. cit., 45.

6) ibid. 167.

murda Bismarcki „vanaraugaliku isemeelsuse“ (seniler Eigensinn, Bismarcki enda ütetus). Bismarcki ja Wilhelm II konfliktis põrkavad riigirajaja autoriteet, kogemused ja teened kokku eht hohenzollernliku absolutismiideega, mis riigis teisi jumalaid enda kõrval ei tunnusta ja kõik vastased hoolimatult maha murrab: Wilhelmi tuntud sõnad — „wer mir widerstrebt, den zerchmetlere ich“ — põlvenevad just neilt Bismarcki langemise ajult ja on viimase aadressil öeldud.

Nii oli keisri ja kantsleri kokkupõrke aluseks lihtne ja elementaarne võimuküsimus. Kuid sellel üldisel foonil näeme veel terve rea vähemaid erinevusi, mis kuristiku Bismarcki ja Wilhelmi vahel aitasid kaevata ikka sügavamaks. Nimetagem siinkohal ainult üht ja meie arvates kõige tähtsamat — lahkumisevaid vaateid sotsiaalküsimusis ¹⁾. 1889. aastal näeme terves Euroopas tööliste liikumises uut elu ja hoogu: rajatakse II internatsionaal, puhkevad lahti seninägematud suurstreigid ²⁾, neist üks Saksamaal (mäetööliste streik). Wilhelm II saab selle liikumise ürgjõulisest tugevusest aru, leiab Bismarcki vägivaldapolitiika äärmiselt kardetava olevat ja kaldub mõõnduste teele, et verist sotsiaalset revolutsiooni ära hoida. Ta segab vastu kantsleri tahtmist streigivõitluse vahele, sunnib tööandjad streikijatega kokku leppima ja kavatseb, Bismarcki sotsiaalset kinnitust jätkates, töökaitse seadusi (tööpäeva reguleerimist, 'pühapäeva rahu, naiste ja laste töö piiramist j. n. e.) maksma panna ³⁾. Bismarck on aga oma kurbade kogemuste tõttu sel alal hoopis vastupidises arvamises: olla täiesti võimata rahuldada töölisi järeleannete teel, seda ei suutvat isegi vene keiser oma piiramata võimuga, vast ainult Jumal võib sellega hakkama saada. Revolutsioonilise tööliste liikumise ja riigi vahel ei saa tema arvates ehitada mingit silda. „Keinerlei Paktiren, keine Versöhnung; man wird

1) Just selle asja kohta on viimane aeg palju uut päevavalgele toonud. Seni avaldati selles suhtes kõige vastupidisemaid arvamisi. Egelhaaf: Bismarck, 402: Meinungsverschiedenheiten über die soziale Gesetzgebung waren nebensächlich. Lenz: Geschichte Bismarcks, 494: dass hier die Differenz zwischen dem Kaiser und Kanzler lag, steht ausser Frage.

2) Vaata Mehring: op. cit., IV, 312 sqq.

3) Vaata Schüssler: op. cit., passim. Friedjung: op. cit., 118.

die Sozialdemokratie nicht totreformieren können, man wird eines Tages gezwungen sein sie totzuschliessen“. Mõtted töökaitse seaduste abil tööliste tööjõudu üleliigse kurnamise eest hoida on Bismarcki arvates ainult Inglismaalt sissetoodud humanitaarsed fraasid. See „Humanitätsdusel“ tuua kahju rahvuslikule tööstusele ja takistada tööliste enda vabadust. Töökaitse seadused ei tähenda mitte tööliste kaitset, vaid sundi, nimelt sundi vähem tööd teha (nicht Arbeiterschutz, sondern Arbeiterzwang¹⁾).

Ägedast vastupanekust hoolimata viib keiser Wilhelm siiski oma tahtmise läbi. Veebruaris 1890. ilmuvad (ilma kantsleri allkirjata!) kaks manifesti, milles tööliste seisukorra parandust töötatakse ja rahvusvaheline konverents töökaitse küsimuse harutamiseks kokku kutsutakse. Bismarck peab preisi kaubandusministri koha keisrile meelepärasema isiku kätte andma, kes uues sihis tööle algab. Ka muidu hakkab pind despoodilise raudkantsleri all kõikumama: „sotsialistide seaduse“ uuendamine riigipäeval kukub läbi²⁾, uutel riigipäeva valimistel saab „kartell“ (konservaatorid ja natsionaalliberaalid, kes seni Bismarcki toetanud) lüüa, kuna opositsiooni parteid, eriti sotsiaaldemokraadid õieti tugevasti kasvavad. Straffordi eeskujul on Bismarck valmis minema thorough: hajutama riigipäev, muutma valmisõigus, kaotama, kui vaja, senine põhiseadus ja kindlustama riigipöörde teel monarhistlik, bürokraatlik-politseiline riigikord. Kuid tema raudne tahtmine ei leia enam tarvilist toetuspunkti ei keisris ega isegi senistes liitlastes, kartellis: kõigist mahajäetuna algab Bismarck siiski keisriga võitlust võimu pärast, kuid tagajärg on ette näha: 20. märtsil 1890 sunnitakse ta vastu tahtmist lahkuma võimust, millest ta seni kramplikult oli kinni hoidnud³⁾.

Praegu on veel vara Bismarcki langemise tähtsuse kohta teaduslikult kindlale otsusele jõuda. Näib siiski, et see sündmus saksa sisepoliitikas teatavat edusammu märgitses: kuigi

1) Vaata Bismarcki huvitavad harutused: op. cit. III, 38, 42, 51—2, 55, 90.

2) vaata Mehring: op. cit., IV, 312 — 328. Schüssler: op. cit. 55—59.

3) üksikasjaliselt: Schüssler: op. cit. ja Bismarck: op. cit. III.

muutliku meelega Wilhelm peagi Bismarcki traditsioonide juurde tagasi pöörab ja reformide asemel valju kätt hakkab tarvitama, on sünged sotsialistideseaduse ajad siiski jäädavalt möödunud. Välispoliitikas tõi Bismarcki keerulise koalitsioonide süsteemi kokkuvarisemine pika peale Saksamaa üksijäämise kaasa: mis aga selles küsimuses keiser Wilhelmi kõikuva, tasakaaluta ja eneseteadva poliitika, mis asjaolude paratamatu käigu arvele tuleb kirjutada, on kõigist vaielustest hoolimata seni lõpuliselt selgitamata ¹⁾). Tõsiasi on aga igatahes, et kohase järglase puudusel saksa diplomaatia senise hegemoonilise koha Euroopas kaotas, ja selles mõttes oli randkantsleri langemine Saksamaa rahvusvahelisele seisukorrale tuntav löök.

P. Treiberg.

Vene vangide jutustus Erastvere lahingust 30. detsembril 1701.

Esimene lahing Suure Põhja sõja ajal, milles Rootsi ja Balti väeosad tugevasti lüüa said, peeti Erastvere lähedal 1701. aasta detsembri lõpul. Põhja-Liivimaa kaitseks määratud väeosade ülemjuhataja kindralmajor Wolmar Anton v. Schlippenbach asus 1701. aasta jõulu ajal Erastvere mõisas, kui talle äkki teade toodi, et umbes 25 tuhandest mehest koosseisev Vene vägi osalt üle kinnikülmanud Peipsi järve, osalt Isborski kaudu Liivimaale sisse tunginud. Schlippenbach püüdis oma sõdurid maa koha tingimiste kohaselt võitlusvalmis seada ja palus abi lähedal majutatud väksearvulistelt väeosadelt.

1) Kuivõrra välisdiplomaatia alal küsimused veel lahtised, näitab kas või see, et „Rückversicherungsvertrag“ kaotamises Bismarcki järglase Caprivi poolt ühed näevad „otsustavat õnnetust“ Saksamaale, surmapattu (Schüssler 254, Hashagen 70, Friedjung, 122), kuna teised täiesti loomulikuks peavad, et Caprivi Bismarcki kahekeelsele, üleliiga kunstlikule süsteemile lõpu tegi (Kjellén, Hammann, Dellbrück). Ka selle kohta, kas Bismarcki ametispüsimine oleks jaksanud Vene-Prantsuse lähenemist ära hoida, pole seni ühisele otsusele jõutud.

Lahing algas 30. detsembri hommikul ja kestis terve päeva. Hoolimata sellest, et Vene vägedel oli mitmekordne arvuline ülekaal, pani v. Schlippenbach õieti tugevasti vastu, kuni vaenlaste ülivõim ta väed lõppeks ikkagi murdis. Tugeva vastupaneku tõttu ärahirmunud venelased tõmbasid kohe lahingu järele oma väed kodumaale tagasi ja ei jatkanud sõjakäiku Tartu sihis, nagu nad esialgu olid kavatsenud.

Sellest lahingust on meil tarvitada v. Schlippenbachi enda kirjeldus, mis on ära trükitud Adlerfeldi tuntud teoses: „Histoire Militaire de Charles XII, roi de Suède“. Erastvere lahingut kirjeldab üksikasjaliselt ka üks sellest ajast pärit, olev raamatukene: „Wahrhaffte Relation wegen des so bey der Action, welche unweit Errastfer zwischen dem Herrn General-Majoren Wolmar Anthon von Schlippenbach und einer fast unzehlbaren Macht Muscoviter den 30. Decembr. Anno 1701. vom Anfange bis zum Ende passiret“. Seda kirjeldust, mis muu seas leidub Riia linnaraamatukogus, Peterburi avalikus raamatukogus ja Stokholmi kuninglikus raamatukogus, on Adlerfeldi töös kasutatud. Samuti on seda kasutanud Chr. Kelch oma paljutarvitatud kroonikas: „Liefländischer Historiae oder Krieges und Friedensgeschichte. Continuation etc.“, kui ta mainitud lahingust (lhk. 257—262) räägib. Erastvere lahingust kujutab veel Nordberg oma töös: „Konung Carl XII-s historia“ (ilmunud Prantsuskeeles 1747. ja Saksa keeles 1745—1752. aastal) ja lõpuks Sjögren oma väikses uurimuses: „Försvarskriget i Lifland 1701 och 1702.“

Hoolimata sellest, et nii mitmed Erastvere lahingust on jutustanud, pakub see Vene vangide ülekuulamine, mille protokollid meie alamal avaldame, mõnesuguseid huvitavaid lisateateid selle sündmuse kohta. Avaldatav dokument, mille aasta ja kuupäev teadagi tähendavad vangide ülekuulamise aega, on Riia kindralkubernerile Erich Dahlbergile kirjutatud, v. Schlippenbachi kirjale Sangastest 2 I 1701 juurde lisatud ja leidub Dahlbergi kirjade hulgas Eesti keskarhiivis.

Dokumendi teksti avaldame täpipealselt selle aja kirjutamisviisi järele.

A. R. Cederberg.

Aussage von denen beyden gefangenen Reuschen bey der letzte Action anno 1702 d. 1 Januar.

Wurde gefragt den einen Nahmens Barzanin Timsko unter des obristen Ivaniskva von Pultaskvi Reg^{nt}.

- 1.^{lich} Wie stark sie gewehsen bey der letzten Action, weil man eine grausame Menge gesehen hatte, jugiret man dass sie über 60 a 70000 Man gewehsen seyn. Er aber gestünde dass allein nicht so viel sondern über 100000 Man, od. Ciracasen 20000 und Muscowiten 80000 Man und sonsten wegen der grosse Menge könnte er der[e]n Zahl nicht wissen.
2. War ihm gefragt wer dar commandirt. Er sagte Scheremethoff und sein Sohn hatten das Commando geführt.
3. Ob sie Canonen bey sich gehabt Er gestanden das über 30 Stück seyn mit der Armée gewehsen.
4. Ob sie feur Mörsern mit sich hatten. Würde so viel von seinen Reden verstanden, dass es sollen Haubitzen sein, weil er ungefähr solche kleine Bomben beschreibt.
5. War gefragt auf wo viel Tage brodt dass sie mitgenommen hetten, Rs. dass es auf 3 Tage war, was sie hinkünftig mer bedürffen würden sie wol für sich finden hier in Lifland.
6. Ob der Zarr war mit gewehsen. Er negiret, und dass der Zaar auf der Littausche Seite sein soll, wo viel Leute er mit sich hatte, dass wuste er nicht.
7. Würde ihm gefragt, was ihre Absichten gewehsen. Er berichtet dass, Ihre Vorhaben gewehsen dieser Armée mit grosseste Force zu schlagen es koste auch was es wolle.
8. Gefragt, weil die Feinde unss nicht verfolgen, was er vermeint sie machen wollen, er schliesete, dass sie ein Retour nehmen werden, wie sie so grausam brennen darzu sie keine Ordres vorhin gehabt.
9. Was es für ein Regiment gewehsen der lauter weisse Pferde und fänlein hatten. Er bekennet, dass es solle des Zarren Leib Regiment dragonnen seyn.
10. Ob sie Vestungen attaquiren werden, er neinet und berichtet, dass sie bloss das Land gantz ruiniren wollen und dan Erstlich zu rücke ziehen.

11. Würde gefragt ob sie nicht gehöret hatten dass unser gnädigster König die Pohlen gantz geschlagen hatte. Rs: dass solches ihm gantz unbewust war und wusten der gemeine gantz nicht den solche affairen würden alle Zeit verborgen und Cache gehalten.

Der andre Nahmens Pietro Schereianin und selbige Regiment od. obrister Ivaniskva.

Questio 1.ma wie starck sie gewehsen. affirmirte Er des vorigen Rede dass sie über 100000 man Cauallerie 20000 man fuss Knechte der zu letzt bey der Action gekomen.

Q. 2. Wer dar Commandirt hatte. Rs: Scheremethof und sein Sohn.

Q. 3. Wie viel Canonen sie gehabt. Rs: 30 Stück.

Q. 4. Ob sie Feuer Mörsern hatten. Rs. 2 Stück.

Q. 5. Wo viel brodt sie mitgenommen. Rs. auf 3 tage was sie mer bedürften würden sie woll für sich finden.

Q. 6. Ob der Zaar bey der Action mit war. Er könnte Es nicht wissen, und ob der Zaar sich an Lettausche Seite begeben dass wuste Er auch nicht.

Q. 7. Was ihre Absichten gewehsen. Rs: affirmat des vorigen Rede, dass sie unser Armée gesucht zu heben es koste was Es wolle.

Q. 8. Was Ihre Vorhaben nun mer sein weil sie uns nicht verfolgen, dass wuste Er nicht.

Q. 9. Was für ein Regiment es gewehsen mit den weisen Pferde und Fenlein, es were Mouscoviter und weil er ein Ciracass, wuste Er nicht mer.

Q: 10. Ob sie Vestungen attaquiren werden. dass wuste Er auch nicht.

Q: 11. Ob sie gehöret hatten, dass unser allergnädigster König die Pohlen geschlagen, er wuste Es nich, eben wie der vorige.

Q: 12. Würde ihm gefragt wo sie sich versammelt. Er geantworet an ein See welche man seiner Rede nach vermeint Peipus zu sein.

Keiser Aleksander I eestikeelne kuulutus Napoleoni sõjakäigu puhul Venemaale 1812. a.

Napoleoni sõjakäik Venemaale 1812. aasta sügissuvel, tema viibimine Moskvas, Vene vana pealinna põlemine ja Napoleoni vägede vaevarikas taganemine Lääne Euroopasse, need sündmused valdasid tugevasti kaasaeglaste meeli, teadagi iseäranis tugevasti just Venemaal ja selle alla kuuluvais mais. Igaviisi püüdis keiser Aleksander õhutada oma alamaid Euroopa vallutajale vastu hakkama ja ka Baltimere maakonniski ei kõlanud tema üleskutsed ainult kurtidele kõrvadele.

Alljärgnev keisri kuulutus, mille me avaldama algupärasel kujul, kirjutab seda meeoleolu, mis kardetud vaenlase tagasi paiskamise järele valitses keisrile lähedal seisvais ringkonnis ja millest taheti anda teada ka suurtele hulkadele. Avaleades siiskohal selle haruldase trükitöö, loodame, et asjast huvitatud isikud kelle kätte samalaadilised tööd võivad sattuda, need alal hoiavad, asjakirjalise või nende koopiad toimetavad avaldamiseks vastavastes kogutöodes või jälle saadavad teateid kohtadest, kust niisuguseid vanu dokumente alalhoitakse.

A. R. Cederberg.

Translat.

Meie armolisse Keisri-Herra kulutamisse kirri.

J u m m a l a a r m u s t

MEIE ALEXANDER SE ESSIMENNE,

Keiser ja keige Wenne-Rigi Issewallitseja n. t. s.

Anname keikidele teada.

Keik Ma-ilm teab, mil wisil waenlane Meie Rigi raia sisse on tulnud. Ehk Meie kül omma polest keik olleme teinud, et se rahho, mis temmaga olli seätud, iggapiddi saaks üllespetud — ehk Meie kül peäleegi iggal aial olleme püüdnud, ni palju kui sündis, söa werreä-rrawallamist ja häwwitust ärrapöörda, siiski jäi

temma kowwa nou likumatta. Rahho-lubbamissed suus ei ta jätnud söa peäle mötlematta. Wimaks, kui ta suurt söawägge olli walmistand, ja sedda weel pealegi Östreichi-, Preussi-, Saksa-, Bairi-, Wirtembergi-, Westwali-, Italia-, Ispania-, Portugali-, ja Pohla-Ma Riggementidega, kedda ta ähwardamiste ja kartusse läbi sundis, olli kaswatand, aias ta ennast keige sellesinnatse arwamatta sure wäega ja sure hulga tükkidega ülles, ja tulli kesk Meie Rigi Ma sisse. Tapmissed, tulli ja häwwitus ollid temma tee peäl ta saatjad. Risutud warrandused, põllema sütud linna ja küllad, tulle kätte antud Moskwa, püssirohhoga üllesäetud Kreml, teotatud Templid ja Jummalal Altarid, ühhe sannaga, keik tännini kuulmatta hirmsad asjad, mis ta teinud, näitsid nüüd ülles, mis ta ammust aiast omma süddame pohjas warjul pidand. Wenne-Ma joud, warrandus ja hea põlli ärratas waenlase süddames kartust ja kaddedust. Keige Ma-ilmal pärrandus ei woinud temma kartust kautada, ni kaua kui ta Wenne-Ma haljandamist ja õnne näggi. Nenda täidetud kartussega ja wiha-waenoga Wenne-Ma wasto otsis ja seadis ta ommas süddames keik kurjad nouud, mis läbbi ta saaks selle Rigi woimust ühhe hobiga kautada, temma rikkust ärralõppetada, ja otsa teha temma hea põlwe peäle, keik laggedaks tehhes ja häwwitades. Ta lotiski, kawwala ja sallalikko eksitamiste läbbi rahwa truust aujärge wasto kõikutada, Jummalal pühha Templide teotamisse läbbi usko mahhatallada ja rahwa meelt pimmedusse mõttede- ja kurjussega täita. Selle lotusse peäle kinnitas temma ommad kahjoteggewad nouud, ja tungis nago üks kahjo- ja surma-tuul Wenne-Ma süddame sisse. Keik Ma-ilm watis Meie Issa-Ma waewa peäle ja mötles jo kurwa süddamega, Moskwa linna tullekahjo paistuses omma õige wallitsusse ja keige kindla seadmiste wimist päwa nähha. Agga suur ja wäggew on se õigusse Jummal. Waenlase õiskaminne ei polnud mitte kauaks. Igga polest kokko aetud Meie wahwa söa-wäe ja kokkokutsutud rahwa jäbbi tundis ta pea, et ta omma julge sammudega wägga eddasi olli läinud ja näggi, et ta ei woinud egga omma ähwardamiste, egga omma kawwala eksitamiste, egga omma hirmsa teggude hirmo läbbi wapprad ja truid Wennelased hirmutada, ja omma hukatussest peäsedä. Nenda kui ta surustellemisse- ja uhkus-

sega Moskwa linna tulli, nenda kaub ta seält ärra häbbi- ja kartussega, ommad tükkid ja söa-wankrid mahhajättes, ommad padroni-kastid ärrapõlletades ja keik ärraandes, mis ei jäksa temma kerme jalgade järrele ruttada. Jookstes langewad iggapääw kül tuhhat waenlased. Nenda nuhtleb Jummalä öige wihha omma pühha Templide teotajaid. —

Kui Meie nüüd issalikko armastamisse ja röömsa süddamega ndesinnaste Meie armsa ja trui allamatte suurte ja kuulsade-enteggude peäle watame, siis tome keige esmalt Sella, kes keige armo hallikas ja andja on, sel keigewäggewamal Jummalal ommad süddamelikkud tännopalwed. Pärast sedda kulutame, keige Issa-Ma nimmel, omma tänno keige omma trui allamattetele, kes ennast kui ausad Wenne-Ma poiad on üllesnäitnud. Nende keikide ühhemelelisse tö ja nou läbbi on waenlase wäggi wiimse lõppekorra peäle sadetud ja ennamiste kautud ehk wangi woetud. Keik on ühhes nous sedda aitnud. Meie wahwa söa-wäggi on waenlast iggas paikas lõnud ja mahhatallanud. Aulik Moisionikkude koggodus polle ühhestki asjast holind, et agga Rigi rammo ja joud saaks kaswatud — Kaupmeeste aus koggodus on keigesugguse ohwri-tomisse läbbi omma au üllesnäitnud — truid Rigi rahwas, koddanikkud ja tallopoiad on üht truust ja Issa-ma armastust üllesnäitnud, mis üksnes Wenne-Ma rahwa jurest on leida. Hea melega ja ilma sundimatta tullid nemmad ruttuste, kui neid kutsuti, ja näitsid süddant ja kannatust ülles nenda kui õppind Soldatid. Tuggewa rinna ja julge käega on nemmad ilma kartuseta waenlase Riggimentidest läbbi aianud, nenda kui nemmad monned näddalid enne ommad põllud sahha-dega läbbiaiasid. Nenda on ennast isseärranis Polotzki linna jures ja mu paikas need rahwas üllesnäitnud, kes Peterburi ja Nowgorodi Kubbermangidest ollid kutsutud ja selle wäe täitmi-seks, mis Kraf Witgensteini al seisab, sadeti. Peälegi olleme omma üllema Kinrali ja mu Kinralide teadaandmiste läbbi süddamelikko römoga kuulda sanud, et mitto Kubbermangides ja isseärranis Moskwa ja Kaluga Kubbermangis tallopojad isse wot-nud ennast söa-riistadega ehitada ja ommast seltsist ennestele juhhatajaid on wallitsenud. Nemmad ei lasknud ennast mitte ükspäinis ei ühhegi kiusatusse läbbi petta ja eksitada, waid on

kui pühhad Marterid ilma tagganematta keik kurja kahjo kannatanud, mis neile tehti. Mittokord loiwad nemmad Meie wäe wäljaläkkitud üksikude hulkade seltsi ja aitsid neid, waenlase peäle hakkada ja korda sata, mis nemmad temma wasto pidid ettewotma. Mitto külla-rahwas peitsid omma sugguwõssa ja wäetimad lapsed metsadesse, wotsid söa-riistad kätte, wandusid pühha Ewangeliummi jures mitte teine teist mahhajätta, ja pannid siis waenlase wasto ühhe süddamega, mis immeks tulleb panna. Kus waenlane ennast agga näitis, seäl tullid nemmad kohhe temma peäle, nenda et neid mitto tuhhat tallopoiadest ja naesterahwastki on mahhalödud ja kinniwoetud; sest et nemmad neilgi armo andsid, kes tullid neid risuma ja keik ärrapõlletama.— Nisuggune kõrge meel ja ilma tüddimatta kannatus satab keige Wenne-rigi rahwale üht ärraunnustamatta au, mis keige tulleva aia mällestusse wäärt on. Ja et nisuggune südda Meie rahwale on, siis lodame kindlaste, õige-usklikko koggodusse, pühha Sinodi ja keige Jummal sanna Kulutajattega Jummal abbi paludes, et, kui Meie kowwa waenlane ja Jummal pühha Templi teotaja Wenne-Ma käe läbbi ei sa hopis kautud, ommeti temma hawad ja ärrawallatud werri tedda õppetawad Meie Rigi rammo ja joudo tundma. Seddamõda arwame ennestele kohhuks, selle-sinnatse Meie awwalikko kulutamisse läbbi keige Ma-ilma ees wahwa, trui ja jummalakartlikko Wenne-Ma rahwale omma tän-nolikko süddant ilmutada, temmale sedda au andes, mis temmale tulleb anda.

Pea-kirja alla on meie armolinne Keisri-Herra omma käega kirjotanud:

ALEXANDER.

Kulutud Tallinnas Lossi peäl Talwe-ku 26 mal päwal, aastal 1812.

PARRON B. J. ÜKSKÜLL,

Kubbernöör.

L. S. • Kubbermango Kohtowannem R. Richter.
Kubbermango Kohtowannem J. Lütken s.

Sekretär, J. G. Steinberg.

Ulevaade Põhjamaade ajaloolise kirjanduse kohta aastail 1914—1921.

Neli vähestel lehekülgedel, mis „Ajaloolise Ajakirja“ piiratud ruum meile lubab, on teadagi õieti raske anda igakülgset rahuldav üldülevaade ilmasõja algusest peale kuni praeguse ajani Põhjamail avaldatud ajaloolise kirjanduse kohta. Sellepärast piirdume ainult kõige üldisemate äärmärkustega.

Mis kõige pealt puutub Daanisse ja Norrasse, siis peame rajanema ainult mõnd üldist märkust tegema. Norras edustab perioodilist ajalookirjandust kõige pealt Kristianias ilmuv „Historisk Tidskrift“. Kristiania „Videnskabselskabeti“ humanitaarsektsiooni toimetused sisaldavad mõne ajaloolise uurimuse, samuti võib nimetada „Skifter udgifne af Bergens historiska forening.“ Norra kõige uuemat ajalookirjandust vaadeldes näeme, et viimasel ajal iseäranis suurt tähelepanu on pöördud Norra vanemale ajaloole ja selle järgi Kieli rahu (1814. a.) ajale ja sellega ühenduses seisvaile sündmusile. Norra ajaloolise uurimistöö väljapaistvamad nimed on Halfdan Koht, Alexander Bugge ja Eduard Bull.

Daani perioodilistest ajaloolistest väljaannetest on kõige tähtsam Kopenhaagenis välja antav „Historisk Tidskrift,“ millest viimati ilmus IX seeria II osa teine vihk. Viimasel ajal on Daanis eriliselt suurel määral tähelepanu pühendatud XIX. aastasaja ajaloole, ehk veel täpsemalt üeldes diplomaatilisele ajaloole 1840—1860 aastate vahel. Sellest annab head tunnistust prof. Aage Friis'i suureulatuslikuks kavatsatud teose läinud aastal ilmunud esimene osa: „Den danske Regering og Nordslesvigs Genforening med Danmark“. (Daani valitsus ja Põhja-Schlesvigi ühendamine Daaniga). Kõige enam tuntud nimed Daani ajaloo uurimise alal on Frederik Troels-Lundi († 1921) ja Eduard Holmi († 1915) surma järele Kristian Erslev ja Aage Friis.

Nende mõne märkuse järgi asume nüüd kõige pealt vaatlema Soome ajaloolist kirjandust. Nagu üldiselt teada, on Soome ajaloolise uurimistöö kesk-kohaks akadeemiataoline „Suomen Historiallinen Seura“. Selle tähtsamad toimetused nime all „Historiallinen Arkisto“ on viimasel ajal korrapäraselt iga aastal üks kord avaldatud. Viimane, 29-as, osa ilmus mineval sügisel. Õppiva noorsoo ajaloolisi harrastusi rahuldab „Historiallinen

Yhdistys", kes oma koosolekuid peab mitte-perioodiliselt, tarbe korral. Selle lähedal, kuid siiski rippumatuna, seisab „Historiallinen Aikakauskirja“, mis samuti sõja ajal on saanud korralikult ilmuda. Selles ajakirjas ilmuvad bibliograafilised nimekirjad ja ülevaated ajalooliste seltside tegevuse kohta pakuvad selge pildi ajaloouurimistööst Soomes. Et „Historiallinen Aikakauskirja“ jälgib ajaloouurimist ka Eestis ja teistes ääriikides, tõendavad kohati ilmuvad teadaanded nende maade kohta. Ühele „Hist. Aik.“ ilmunud kirjutusele, nimelt Arvi Korhonen'i omale „Viron historia ja sen tutkimus“, aastast 1919, tahaksin siin kohal pöörda erilist tähelepanu. Noorte, Rootsi keeles kirjutavate uurijate häälekandjana algas 1916. aastal ilmumist „Historisk Tidskrift för Finland“, millest seni kuus aastakäiku juba välja antud. „Suomen Muinasmuisto Yhdistys“ on ka viimaste aastate jooksul mõned osad oma „Aikakauskirja'st“ välja annud, mis ilmub mitteperioodiliste viikudena ja peale selle suurema publikumi jaoks kavatsatud „Suomen Museo“ ja „Finskt Museum“. Kirikuajaloo uurimist edustav „Suomen Kirkkohistoriallinen Seura“ on, nagu enneminigi, avaldanud oma „Vuosikirja“ ja ka „Toimituksia“. 1917. aastal asutatud „Suokutieteellinen Seura“ on avaldanud neli aastakäiku oma aasta- raamatutest. Peale puhassoomekeelse „Historiallinen Aikakauskirja“ ja rootsikeelse „Historisk Tidskrift för Finland“ sisaldavad kõik loeteldud ajakirjad ja väljaanded uurimusi kahes, s. t. nii Soome kui ka Rootsi keeles.

Nimetagem veel, et „Suomalainen Tiedekatemia“ ja „Suomen Tiedeseura“ eri väljaannete seeriad viimati möödunud aastal nagu enneminigi sisaldasid terve hulga väärtuslikke ajaloolisi uurimisi. Mis eriliselt puutub ajaloolisse koolikirjandusse, siis on „Kasvatusopillisen Yhdistyksen Aikakauskirja's“ olnud mõned väiksemad ajaloolised artiklid maa mõlemal keelel.

Kui me nüüd tahaksime vaadelda mõnd viimasil aastail ilmunud suuremat ja tähtsat ajaloolist teost, kiindub meie tähelepanu Soome keskaja ajaloo alal eriliselt Voionmaa teosele „Karjalaisen heimon historia“. Vaimurikkaid, kuid mõnikord ehk vast liigagi julgeid kombinatsioonide luues, on autor puuduliku materjali põhjal püüdnud anda pildi karjalaste hõimu algupärasest kultuurist, ühiskonnakorrast, asundamisajaludest, maaomandusoludest, maaharimise, s. t. kütise tegemise, eri vormidest ja nende mõjust ühiskonnaklasside kujunemisele, perekonnaelust ja perekonna korralduse omapärasest aremisest. Selles uurimuses on tal tulnud puudutada õieti mitmesuguseid küsimusi kõige keerulisemate ja raskemate liigist — põhjuseks on siin õieti puudulikud allikad — milliseid kõigi kultuurimaade uurijad siiski on püüdnud võimalust mööda selgitada.

Oma kindla meetodi ja paljude vaimurikaste tähelepanekute tõttu on isearanis nimetamiseväärt Jaakkola väitekirj „Pyhän Erikin pyhimystraditionin, kultin ja legendan synty“, milles autor võtab uurimise alla tähtsa küsimuse — kuivõrra usaldusväärilised on need hallikad, mis löid meie ettekujutuse vanemaist ajaloolisist nähtusteseeriaist. Et küsimus objek-

tiivsust taotlevale ajaloouurijale üks tähtsamaist, on iseenesest selge. Mõtelgem, näituseks, seilele — kui võtta näitus uuemast ajast — kuivõrra lõpmatu suurel määral Droysen sen. poolt loodud Aleksander Suure kujud on mõjutanud selle ettekujutuse, mis selle suure ilmavallutaja kohta on nüüdisaja inimesil alates õpetatud haritlastega ja lõpetades rahvakooliõpilastega. Jaakkola püüab kõige üksikasjalisema arvustava analüüsi abil kindlaks määrata nende hallikate iselaad ja usaldatavuse, millistel tugib ajalooline uurimine Rootsi kuningas Eerik Pühast ja — mis Soome ajaloo uurimisele kõige tähtsam — tema vallutuskäikudest Soome.

Suure tähtsuse terve Soome ajaloo seisukohalt omab Ruuthi teos Turu linna ajaloost keskajal ja XVI aastasajal, sest selles töös harutatakse alata terve Soome ajaloo kohta käivaid küsimusi. Õieti üksikasjalise hallikakriitika abil on Ruuth puuduliku materjali põhjal — teatavasti on Soome keskaega valgustavad ajaloo hallikad õieti puudulikud, võrreldes, näit. Eesti ja Lätimaa vanemate ajalooliste hallikatega — loonud üldise pildi, mis võib rahuldada ajaloo uurimist. Soome linnade ajaloo uurijaist on Ruuth kahtlemata kõige tähtsam. Varemini on tema sulest veel ilmunud Pori ja Viiburi ajalood.

Usupuhastuse ajajärgust võime nimetada kaks tähelepanuväärt teost, nimelt Blomstedti „Henrik Klauupoika Horn“ ja Tawaststjerna „Pohjoismaiden viisikolmattavuotinen sota“, mõlemad tööd veel lõpule viimata. Esimene töö, mille autor elulookirjeldusega jõuab 1563. aastani, ei käsitle veel neid aegu, mil Henrik Klauupoika etendas tähtsat osa nii sõja- kui ka rahu toiminguis Eestimaa, kuid annab õieti palju uusi teateid Soome oludest Gustav Vaasa ja tema poja hertsog Johanni ajal. Gustav Vaasa registraatur, mille trükkimine hiljuti lõpule jõudis ja mis umbes 30 pakku köidet moodustab, on olnud selle töö tähtsamaks hallikaks.

Tawaststjerna teos viib meid otsekohe Eestimaa oludesse, kujutades Rootsi Vene ja Poola vahelist võitlust Baltimaa pärast XVI aastasaja teisel poolel. Ligi 50 aastat tagasi avaldas Tawaststjerna oma esimese uurimuse selle suure sõja ajalt ja pühendas hiljemini kõik oma vaba aja selle ajajärgu uurimisele. Teosest on selle tõttu saanudki monumentaalne töö, mis väga üksikasjaliselt käsitleb neid tormiseid ja tumedaid aegu nii Soome kui Eesti ajaloos.

Üks väljapaistvamaist ajaloolisist töist, mis Soomes viimaste aastate jooksul ilmunud, on Lindequisti „Isonvihan aika Suomessa“. Samuti kui Tawaststjerna algas Lindequist juba noores eas Põhja sõja ajajärgu uurimist, avaldades aastat kolmkümmendviis tagasi sellelt alalt oma väitekirja, Selle järgi kui Yrjö Koskinen a. 1865 kuulsad „Lähteitä“ Põhja sõja ajaloo kohta trükki toimetas, on selle ajajärgu kohta eri koguväljaannetes avaldatud palju materjali; samuti on seda ajajärku ka Rootsi kirjanduses iseäranis agarasti käsitletud. Lindequist on neist materjalidest kokkuvõtte teinud ja peale selle suurel määral kasutanud enne tundmatut hallikamaterjali, luues kõige selle põhjal õige mitmekülge pildi ajast, mis moodustab tähtsa pöördepunkti Soome ajaloos.

Kuulsaim Soome ajaloouurijaist Danielson-Kalmari, kes hoolimata sellest, et ta täitsa pime, veel oma uurimistegevust jätkab, on aastaküm-

neid kestnud uurimise tulemused kokku korjanud suures uurimuste seerias: „Suomen valtio- ja yhteiskunnallista elämää XVIII-lla ja XIX-lla vuosiadalla.“ Sellest seeriast on kahe aasta jooksul ilmunud kolm paksu köidet, millest kaks esimest käsitlevad Gustav III aega Soomes — ainult kuni 1788. aastani ja kolmas — esimest Wene ajajärku Soome autonoomses elus kuni 1812. Nagu öeldud, sisaldavad need kogud aastakümnete töövilja ja intensiivsete juurdluste tulemused. Danielsson-Kalmari kirjeldamislaad on üksikasjaline ja laiapiiriline, nii et tema teosed paiguti tuletavad meelde materjalikogu. Viimaks ilmunud on nendest, nimelt Gustav III aega ja Anjala liitu puutuvad — refereeritakse mele ajakirja käesoleva numbri teises kohas.

Iseäranis tähtsa uurimisaine on endale valinud Rauhala, kirjutades Soome senati ajaloo a. 1809—1909. Teos, millest on ilmunud kaks tugevat köidet — teine neist alles läinud aasta detsembri kuus, põhjeneb laialisel materjalil ja puudutab peaaegu ilma erandita kõiki tähtsamaid küsimusi Soome ajaloo alalt XIX aastasajal. Peab ütlema, et Soome uuem ajalugu oma mitme huvitava pöördepunktiga on veel suuremalt osa uurimata ala, osalt selle tõttu, et on olnud raske luua objektiivset kujutust sellest lähedal seisvast ajajärgust, osalt jälle selle tõttu, et Vene valitsuse ajal ei olnud uurijail kasulik varjamatult oma mõtteid avaldada. Rauhala suur töö, kuigi ta mõjub mõne võrra raskepäraselt ja skemaatiliselt, moodustab siiski õieti tähtsa lisanduse Soome ajaloolisele kirjandusele.

Eelpool mainisime Daani ajaloolast Troels-Lundi. Tundub, nagu oleks Suolahti temalt oma kultuuriajaloolisest uurimisest tugevat ergutust saanud. Suolahti viimati ilmunud töö „Suomen papisto 1600- ja 1700 luvuilla“ käsitleb laiapiirilist kultuuriajaloolist teemi. Vaimulikkude tähtsus Soome rahva ajaloos on õieti suur olnud iseäranis selle tõttu, et pastorid Soomemaal ikka on seisnud rahvale lähedal ja oma suure mõjuvõimuga on pooldanud rahvamasside katkestamatut vabadust kõigis aegade katsumistes. Kirikuõpetajad on olnud ka see kultuuritegur, kes võõrakeelse kultuuri ülivõimu ajal on rahvusliku kultuuri nõrkade idude eest hoolitsenud ja rahvakeelse kirjanduse arendamise eest omalt poolt on hoolt kannud. Suolahti on ehitanud oma uurimuse, mis igapidi on jatkaks sama autori 1912. aastal ilmunud teosele: „Suomen pappilat 1700-luvuilla“ iseäranis rikkalikule materjalile ja on selle najal võinud näidata arenemiskäiku, mil on rikkalikult kokkupuutumispunkte mitte ainult Põhja-maade, vaid ka üldse Germaani kultuuriga.

Sellega olen maininud teosed, mis minu arvates kõige tähtsamad viimaste aastate ajaloolises toodangus. Loetlust oleks teadagi võinud jatkata, kui seda napp ruum kuidagi lubaks. Oleksin võinud nimetada Palmèni laialisi biograafilisi uurimusi, v. Bonsdorffi uurimusi Gustav Mauri Armfeltist ja tema ajast Soome sisemise autonoomia esimesil aastail, Ramsay ja Wilskmani tähtsaid genealoogilisi töid, Juveliuse uurimusi Soome väliskaitse küsimusest vabaduse ajajärgul (1721—1772) ja enne kõike seda määrata suurt kirjandust, mille põhjustasid Soome iseseisvusvõitlus ja selle ettevalmistused. Soome vabadussõja ja n. n. „jääkäri“-liikumise (kütid — s. o. Saksamaal sõja ajal

oma hariduse saanud sõdurid) läbi ellukutsutud kirjatööd — nende hulgas väärtuslikud teosed, nagu Soome Berliini saadiku Hjelti mälestused, Hjalmarssoni ja Linderi sõjamälestused, nimetamata teistest — moodustavad terve väikse raamatukogu kõige mitmekesisema sisuga. Arusaadavasti pole kerge kõiki neid teada ja veel vähem vaadelda või refereerida.

Asume nüüd vaatlema Rootsi ajaloolist kirjandust, tehes ka seda ainult üldsetes joontes.

Soome Historiallinen Seura'le vastavat, akadeemilise iselaadiga asutus Rootsimaal pole. Selle vastu on mitmed seltsid ja ühingud, kes oma tegevusega edendavad ajaloolist uurimistööd. Säärased on „Vitterhets-Historie-och-Antikvitets-Akademi“, „Samfundet för utgifvande af handskrifter rörande Skandinaviens historia“, „Kyrkohistoriska föreningen“ Upsalas, teaduslikud seltsid Lundis ja Göteborgis, „Humanistiska Vetenskaps Samfundet“ Upsalas teistest nimetamata. Stokholmis tegutseb iseäraline Ajaloo-Selts, kes annab välja ajaloolist ajakirja ja „Karolinska förbundet“, kelle eriliseks ülesandeks on Karlide ajajärgu (1654—1718) uurimine. 1910. aastast peale annab viimane tähtsat seeriat „Karolinska förbundets årsbok“ välja.

Kuni viimase ajani on Rootsi ajaloolises uurimistöös peatähelepanu pöördunud poliitilisele ajaloole, mis nagu teada Rootsimaal on olnud iseäranis rikas ja mitmekesine. Eriti suured kangelaskuningad Gustav II Adolf ja Karl XII on iseärasel määral endale tähelepanu tõmmanud. Viimasel ajal on tähelepanu siiski pöördunud ka teistele ajalooharudele, eriti on linnade ajalugu endale uurijate huvid koondanud. Viimaste aastakümnete jooksul on anderikkad õpetaja-isikud tähtsal määral elustavalt mõjunud ajaloolisele uurimisele. Nimetan neist erilise rõhuga hiljuti surnud Harald Hjærnet ja Upsala professori Ludvig Stavenowi, kelle erialaks on Rootsi vabadusaeg (1718—1772) ja Gustavite ajajärk (1772—1809).

Nimetan veel õieti lühidalt mõned viimaste aastate jooksul ilmunud tööd.

Rootsi vanemat aega käsitleb Lundi ülikooli dotsent Curt Weibull oma töös „Sverige och dess nordiska grannmakter under tidigare medeltiden“ (Rootsi ja selle Põhjamaa naabrid varemajal). Sellest tööst võib olla kasu ka Eestimaa ajaloo uurimisele, sest meile ju teame, kui palju Daanil oli tegemist Viru ja Harjumaaga kuni 1346. aastani.

Tähtsa sõjateadusliku töö moodustab Lundi ülikooli professori Stille (surnud aprillis 1922) teos, mis puutub 7-aastast sõda Rootsi ja Daani vahel a. 1563—1570.

Stille, kes palju liikunud Karl XII ajaloo alal, on üks Põhjamaade targa- maist sõjaajaloo kirjutajaist, kes ka selles töös on esitanud paljud tähelepan- davad asjaolud ja täieliselt uued vaatekohad, mis muudavad meie kujutluse kuningas Eerik XIV-st.

Gustav II Adolphi poliitilist ajalugu käsitlevad uurijad Bertil Boëthius ja Nils Ahnlund. Viimane neist on teinud endale ülesandeks uurida suure

kuninga poliitikat enne Saksamaale minekut a. 1630. Sellest asjast on nagu teada õieti palju kirjutatud, kuid nii põhjalikku, nii mitmekülgset materjali põhjenevat uurimust ei ole seni veel olnud. Samas ühenduses nimetagem Wittrocki uurimusi Karl X Gustavi ajalt, millistest üks lühem, mis puutub kuninga sõjakäiku Poolamaale, on ära trükitud „Karolinska förbundet'i“ aasta- raamatus. Samalt autorilt on ilmunud ka uurimus Rootsi vasekompaniide üle, milliste suur majanduslik tähtsus end ka riiklikul alal on tunda annud.

Karl XII ajajärgust võime mainida mõned tähelepanuväärt uurimused. Nimetan esimesena Herlitzi teose Karl XII poliitika üle aastail 1703—1704, mis väärtuslik selles teoses kasutatud eriliselt suure hallikamaterjali tõttu. Graueri uurimus Arvid Bernhard Hornist jõuab ainult aastani 1713, ega käsitle siis selle soomlasena sündinud riigimehe kõige tähtsamat poliitilist tegevust. Bonnesseni uurimus August II välispoliitikast käsitleb ka omakord oma aine esimest osa (1712—1715). On iseenesest selge, et see aine kõige lähemalt puudutab Rootsi ajalugu aastail, mil Karl XII Türgimaal viibis. Nimetagem veel Almquisti uurimust Rootsi ja Holstein-Gottorpi suhetest aastail 1713—1714, mis moodustab õieti laialise ja üksikasjalise teose.

Kui 1918. aastal sai 200 aastat täis Karl XII surmast, kiindus tähelepanu endisest suuremal määral sellele kuningale, ja korraga ilmus terve hulk tema kohta käivat uut kirjandust. Nimetagem neist iseäranis Bringi koguteost, mis esitab mitme eri kirjutuse kujul uuemate uurimuste tulemused selle kuninga kohta.

Kõneldes vabaduse aja kirjandusest, ei või jätta nimetamata Lagerrothi suurt tööd vabadusaja riigivormist, mis havitavalt valgustab selle tegevusriikka, kuid samal ajal rikutud ajajärgu poliitilisi doktriine ja vaateid.

Viimase ajajärgu kohta käivast kirjandusest ei julge nimetada muud, kui Hallendorffi elavalt kirjutatud uurimuse Rootsi poliitikast Krimmi sõja ajal, mis näitab kuidas uuesti elule kerkisid unistused Soomemaa tagasivõtmisest selleks, et varsti jälle tagajärjetult raugeda.

Enne kui lõpetan, nimetan veel kaks bibliograafilist teost, nimelt Rudbecki auväärt töö Rootsi ajaloo trükitud hallikate kohta enne 1600 aastat ja Walde oma suurus-aja kirjaliku sõjasaagi üle, milles kaasakiskival kujul kirjeldatakse, kuidas Rootsi sõdurid osalt kuningate lubaga, osalt ilma selleta raamatukogusid röövisid ja neid Rootsimaale saatsid, kus tänapäevalgi, samuti kui Vene suurtes raamatukogudes, on õieti palju varastatud kaupa, mis ilusa nimega kutsutakse „sõjast päästetuks“.

Rootsi ajalooline uurimistö on jõudnud õieti kõrgele astmele. Hea koolihariduse saanud õpetajad on omalt poolt koolitanud terve hulga õpilasi, kes isekeskis võistlevad, et teha head ja põhjalikku tööd, pidades juhtnõuiks reeglit: „ainult kõige parem on küllalt hea“.

A. R. Cederberg.

Varia.

Hiljuti ilmunud Kyrkohistorisk Arskrift XXI (Rootsimaa, Upsala) on Fr. Westling järe avaldanud ühe osa oma uurimustest eesti kirikuajaloo alalt, nimelt artikli: „Estlands kyrka 1571—1644“ (Eestimaa kirik 1571—1644). Selles uurimuses jälgib ta peaaegselt kuningas Gustav II Adolphi üritusi tösta Eestimaa kiriku sellest kahetsemisvääriilisest seisukorrast, millisesse see kestvate sõdade tõttu oli langenud. Õige tuntaval mõõdul raskendas neid üritusi balti aadli vastutöötamine peaaegu kõigile rootsi valitsuse uuendus-püüetele. Kõne all oleva ajajärgu (1571—1644) viimane pool, mil Tallinnas superintendendina tegutses Johann Ihering, on huvitav ja mitmes suhtes tähelepanuväärne aeg. Parajal juhtumisel kirjutame selle ajakirja mõnes järgmises numbris lektor Westlingi uurimusest pikemalt.

A. R. C.

*

Minevaks Jõuluks ilmus kolmas osa soome uurija, Helsingi ülikooli endise professori J. R. Danielson-Kalmari suurest teosest „Suomen valtio- ja yhteiskunnallista elämää XVIII-lla ja XIX-llä vuosisadalla“. Töö käsitleb soomlaste osavõttu 1786. aasta riigipäevast, mil mitmel viisil avalikuks tuli rahulolematust kuningas Gustav III valitsustegevusega. Ei ole kahtlust, et ka Soomes palju rahulolematust olemas oli, kuigi aadli opositsioon siin nii tugev polnud kui Rootsis. Kui siis 1788. aasta juunikuus sõda Venemaaga lahti puhkes, märgati, et rahulolematust oli vilja kannud ja et kuningas, püüdes üle Vene piiri minna, sugugi ei võinud oma väeosi usaldada. Ühel osal neist, kes kuninga vastu astusid, olid oma plaanid: nad unistasid Soome iseseisvusest ja püüdsid oma maa Rootsi riigi alt vabaks teha. Selle järele, kui soome iseseisvuse mõtte õige looja Yrjö Maunu Sprengtporten oli juba 1786. aastal vene teenistusse astunud, oli neist isamaalasist kõige väljapaistvam major Juhana Antti Jäggernorn. Tema saadeti 1788. aasta suvel ka Peterburi, kus ta keiserinna Katarina II-le soome iseseisvuskavatsustest seletust andis. Päris Anjala liit, mille ülesandeks oli painutada Gustav III Venemaaga rahu tegema, tekkis alles tükk aega hiljemini. Soome iseseisvusest ei olnud siis enam juttu mujal, kui ainult mõne harva üksiku isiku vahel. Varsti lagunes liit, ilma et ta lähemal ajal Soomes mingit suuremat vastukaja oleks äratanud. Mõte soome iseseisvusest elas siiski edasi, valmistas meeli nende suurte sündmuste vastu ette, mis 1808—1809. a. vabastasid Soomemaa rootsi riigi alt.

Danielson-Kalmari töö on õieti põhjalik üksikasjaline uurimus ja annab kena pildi soome sisemisest arenemisest neil ajal. Kärsitusega oodetakse järgnevat osa, mis oma uurimisobjektiks võtab kuningas Gustav III vastu kavatsatud riigipöörde 1789. a. kevadel ja soomlaste suhtumise sellesse.

A. R. C.

Vastutav toimetaja: P. Treiberg.
Väljaandja: Akadeemiline Ajaloo-Selts.
Trükikoda Ed. Bergmann, Tartu.

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi väljaanne

„Ajalooline Ajakiri“

ilmub neli korda aastas, kaks numbrit kevad- ja kaks sügissemestril. Ta seab enda ülesandeks tõlgitseda meil ajaloolisi harrastusi, äratada huvi ajaloo, eeskätt meie rahva ajaloo vastu võimalikult laiemais ringkonnis väljaspool uurijate ja ajaloo õppijate kitsaid rühmi. „Ajalooline Ajakiri“ tahab pöörduda tähelepanu kõigile nähtustele kodumaa ajaloo uurimise alal ja jälgib peajoontes ka üldise ajaloo uurimise edusamme väljaspool meie kodumaad.

„Ajaloolise Ajakirja“ tellimishind: 100 marka aastas. Üksik number 30 marka.

„Ajaloolisse Ajakirja“ võetakse ka kuulutusi vastu. Kuulutuste lehekülge maksab — 1000 marka, $\frac{1}{2}$ lehekülge — 500 marka jne.

Talitus asub: Tartu, Gildi tänav nr. 8, Eesti Kirjanduse Seltsi büroos. Aadress postisaadetistele: Tartu, postkast nr. 25 „Ajalooline Ajakiri“.

Kolmas number ilmub käesoleva aasta septembri, neljas — detsembri kuul.